

keresztyén igazság

az Ordass Lajos Alapítvány negyedévi folyóirata

Új folyam 138. szám

2023. 2. szám

tartalom

igehirdetés

Menyes Gyula: Jövel, Szentlélek Úristen! / 1

tanulmányok

Reuss András: Luther a világi felsőbbbségről és a mi felelősségünk (1523–2023) / 4

Hafenschcr Károly: Ötszáz éves a Formula missae.

Luther egyik istentiszteleti rendje és annak mai üzenete / 16

könyvismertetés

Kovács László: Egyházi szolgálatban állóknak és érdeklődőknek / 37

kiadói oldal

Ordass Alapítvány Kuratóriumának nyilatkozata / 39

Tartalmi összesítők / 40

keresztyén igazság

Az Ordass Lajos Alapítvány negyedévi folyóirata

Független evangélikus teológiai és kritikai lap

Új folyam 138. szám – 2023. 2. szám

Felelős szerkesztő: Isó Dorottya, e-mail: isodorottya66@gmail.com

A szerkesztőbizottság tagjai: Isó Dorottya, Ittész János, Jankovits Béla,
Kovács László, Tubán József, Weltler Gábor

Észrevételeiket, hozzászólásaikat örömmel fogadjuk, kérjük, hogy a felelős szerkesztő e-mail címére küldjék.

Olvasószerkesztő: Ittész Dániel

Tördelőszerkesztő: Dénes Tamás

Felelős kiadó: ifj. Zászkaliczky Pál

Kiadó: Ordass Lajos Alapítvány, 1171 Budapest, Lenkeház u. 2. www.ordass.hu

Bankszámlaszám: 10700732-49912407-51100005

Nyomdai kivitelezés: OOK-Press Kft., Veszprém **Felelős vezető:** Szathmáry Attila
HU ISSN 0865-2163 – Törzsszám: 1996/320 – Eng.szám: III./E1/20/1989

Jövel, Szentlélek Úristen!*

³³Amikor ezt meghallották, dühükben a fogukat csikorgatták, és arról tanácskoztak, hogy végeznek velük. ³⁴De felállt a nagytanácsban egy farizeus, név szerint Gamáliél, az egész nép előtt tiszteletben álló törvénytudó, és megparancsolta, hogy egy kis időre vezessék ki ezeket az embereket. ³⁵Azután így szólt a nagytanácshoz: Izráelita férfiak! Jól gondoljátok meg, hogy mit akartok tenni ezekkel az emberekkel! ³⁶Mert nem is olyan régen felkelt Teudás, és azt állította magáról, hogy ő valaki, csatlakozott is hozzá mintegy négyszáz ember, de végeztek vele; akik pedig bíztak benne, azok mind elszéledtek, és ügyük semmivé lett. ³⁷Azután felkelt a galileai Júdás az összeírás idején. Sokakat állított a maga pártjára, de ő is elpusztult; akik pedig bíztak benne, azok is mind szétszóródtak. ³⁸A mostani esetre is azt mondom: hagyjátok békén ezeket az embereket, és bocsássátok el őket. Mert ha emberektől való ez a szándék vagy ez a mozgalom, akkor megsemmisül; ³⁹ha pedig Istentől való, akkor úgysem tudjátok megsemmisíteni őket, és még úgy tűnhetne, hogy Isten ellen harcoltok. Azok hallgattak rá... (ApCsel 5,33–39)

Ma, a húsvét ünnepe utáni ötvenedik napon egy újabb Krisztus-ünnephez érkeztünk. Pünkösöd ünnepéhez. Isten megváltó műve, amely megtörtént kétezer évvel ezelőtt, nem merülhet feledésbe. Jézus – mennybemenetele után – elküldte hozzánk a harmadik isteni személyt, a Szentlelket, a vigasztalót, a pártfogót, a megvilágosítót, aki az igehirdetések esendő emberi szavai nyomán hitet teremt az emberi szívekben. Nélküle a feledés homálya takarná el előlünk a megváltás művét. Nélküle a nagypéntek esetleg egy gyásznappal lenne sok ember emlékezetében egy jó ember igazságtalan halálának emlékére. A húsvét pedig csak valamiféle örömmünnp lenne afelett, hogy ő mégiscsak legyőzte a halált. Ezért ma sem a Lélekről, hanem a Lélek által kell hirdetni az evangéliumot. Hogy megadjuk a lehetőséget arra, hogy maga a Lélek teremtsen Krisztus-hitet a szívekben. Ezért Krisztus-ünnep a pünkösöd is!

Isten ... elküldte hozzánk a harmadik isteni személyt, a Szentlelket, ... aki az igehirdetések esendő emberi szavai nyomán hitet teremt az emberi szívekben.

A pünkösdi Lélekről sok mindent amúgy sem tudunk mondani. Egyházunk hitvallási iratai is nagyon kis terjedelemben vallanak a Szentlélekről. Az apostoli hitvallás is csak egy kétszavas mondatban említi meg: „Hiszek Szentlélekben.” A Lélek megfoghatatlan valóság, ezért nehéz beszélni róla, csak a munkáját érhetjük tetten. Nagy titokkal állunk szemben, hiszen róla is csak annyit tudhatunk meg, amennyit enged megmutatni magából, de ahol és amikor a Szentlélek jelen van, olyan egyértelmű a személye és a munkája, hogy alig mer az ember megszólalni, beszélni róla. Amikor pedig nincs jelen, akkor annyira homályos, hogy nem is lehet beszélni róla. Az

* A Szombathelyen 2022. június 5-én, pünkösöd ünnepén hat felnőtt konfirmációján elhangzott igehirdetés szerkesztett változata.

ahol és amikor a Szentlélek jelen van, olyan egyértelmű a személye és a munkája, hogy alig mer az ember megszólalni

gyobb ünnepükre, a savuotra, amelyet a páskaünnep után hét héttel ünnepeltek. A Sínai-hegyi törvényadás és az új kenyér ünnepére jöttek össze. Most viszont mintha valamiféle várakozással is megtelt volna a szívük. Sokan emlékeztek még a pészahra, az ötven nappal korábbi ünnepre, amit valaki a halálával és állítólagos feltámadásával eléggé megzavart. Vajon mi lehet vele? Sokan gondolhatták, hogy jó lenne elfelejteni mindazt, újra visszatérni a kultuszhoz, a megszokott ünnepi istentiszteleti rendhez. A tanítványai is visszavonultak, talán belátták, hogy felesleges volt az a néhány vele töltött év.

És egyszer csak – ahogy olvassuk róla a Szentírásban – valami furcsa dolgot élnek át mindannyian. Valamiféle szélroham keletkezik, aminek hatására az egykori bátoralan tanítványok nyelveken szólnak, és egy iskolázatlan halász – Péter – prédikál nekik és tesz hitvallást a Megfeszítetttről. Hangsúlyozza, hogy nem feledni kell őt, hanem hinni benne, mert ma is itt van közöttük, és a története még csak most kezdődik igazán. A szórványzsidóságból jött sokaság csodálkozik, mert mindenki a maga nyelvén hallja az igehirdetést.

nem feledni kell őt, hanem hinni benne, mert ma is itt van közöttük, és a története még csak most kezdődik igazán.

teremt, az egyház pedig igét hirdet. Az egyház születésnapját is ma ünnepeljük, mert Isten egyháza ezen a napon lép be érzékelhető, látható módon a világ történelmébe. És már több mint két évezrede hangzanak az igehirdetések a – Jézusban kapott – bűnbocsánatról, a megváltásról a megszentelődésről. És a prédikált ige nem tér vissza üresen, embereket vonz Krisztushoz, és a keresztségben újjászülvő gyülekezetet teremt. Ebben érhető tetten igazán a Szentlélek munkája.

Jeruzsálemben megalakult az első gyülekezet, és páratlanul vonzó közösség lett a kívülálló szemében. Főként a testvéri szeretet megélése miatt kedvelte őket az egész nép. Ráadásul az apostolok által sok csodát is megélhettek. Sokáig a zsidóság valamiféle szektájának tekintették a rómaiak a keresztyéneket, és ezért nem foglalkoztak velük. De a papságnak és a nagytanács

a prédikált ige ... embereket vonz Krisztushoz, és a keresztségben újjászülvő gyülekezetet teremt. Ebben érhető tetten igazán a Szentlélek munkája.

viszont tudható, hogy a Lélek az Atyának és a Fiúnak a jelenléte ebben a világban. És a Szentlélek munkája mindig az Atyát és a Fiút dicsőíti.

Valamikor régen, Jeruzsálemben a zsidóság ünnepre gyülekezett össze, a második legna-

gyobb ünnepükre, a savuotra, amelyet a páskaünnep után hét héttel ünnepeltek. A Sínai-hegyi törvényadás és az új kenyér ünnepére jöttek össze. Most viszont mintha valamiféle várakozással is megtelt volna a szívük. Sokan emlékeztek még a pészahra, az ötven nappal korábbi ünnepre, amit valaki a halálával és állítólagos feltámadásával eléggé megzavart. Vajon mi lehet vele? Sokan gondolhatták, hogy jó lenne elfelejteni mindazt, újra visszatérni a kultuszhoz, a megszokott ünnepi istentiszteleti rendhez. A tanítványai is visszavonultak, talán belátták, hogy felesleges volt az a néhány vele töltött év.

És egyszer csak – ahogy olvassuk róla a Szentírásban – valami furcsa dolgot élnek át mindannyian. Valamiféle szélroham keletkezik, aminek hatására az egykori bátoralan tanítványok nyelveken szólnak, és egy iskolázatlan halász – Péter – prédikál nekik és tesz hitvallást a Megfeszítetttről. Hangsúlyozza, hogy nem feledni kell őt, hanem hinni benne, mert ma is itt van közöttük, és a története még csak most kezdődik igazán. A szórványzsidóságból jött sokaság csodálkozik, mert mindenki a maga nyelvén hallja az igehirdetést.

És aznap mintegy háromezren keresztkednek meg, és megalakul az első gyülekezet. Mert a Péter apostol bizonyágtételében elhangzó isteni igazságokat Isten Szentleke a hallgatóság szívében belsővé tette. Elérhetővé és érthetővé.

És ennek nyomán az ige gyülekezetet, egyházat teremt, az egyház pedig igét hirdet. Az egyház születésnapját is ma ünnepeljük, mert Isten egyháza ezen a napon lép be érzékelhető, látható módon a világ történelmébe. És már több mint két évezrede hangzanak az igehirdetések a – Jézusban kapott – bűnbocsánatról, a megváltásról a megszentelődésről. És a prédikált ige nem tér vissza üresen, embereket vonz Krisztushoz, és a keresztségben újjászülvő gyülekezetet teremt. Ebben érhető tetten igazán a Szentlélek munkája. Jeruzsálemben megalakult az első gyülekezet, és páratlanul vonzó közösség lett a kívülálló szemében. Főként a testvéri szeretet megélése miatt kedvelte őket az egész nép. Ráadásul az apostolok által sok csodát is megélhettek. Sokáig a zsidóság valamiféle szektájának tekintették a rómaiak a keresztyéneket, és ezért nem foglalkoztak velük. De a papságnak és a nagytanács tagjainak nem tetszett ez a elkület. Péter és János hamarosan börtönben találják magukat. Érzékelhetővé válik, hogy Jézus követőire kereszt és szorongatás vár. És Az apostolok cselekedetei arról is őszintén beszámol, hogy Isten népét már itt megkísérti a gonosz: egy házaspár,

Anániás és Szafira hazudnak az apostoloknak, és ezáltal magának Istennek, bár senki nem kényszerítette őket erre. Lukács őszintén megírta ezt a történetet is, jelezve, hogy a kísértés végig fogja kísérni az egyház történetét. A kereszt teológiáját az egyháztörténelemben sokszor a dicsőség teológiája fogja felváltani. És jó tudni, hogy a Sátán Isten népe közt való rombolása mindig nagyobb romlást okoz, mint a hitetlenek részéről való támadás.

Miközben ott, Jeruzsálemben egye csak nőtt a gyülekezet, a nagytanácsban már azt tárgyalták, sőt el is határozták, hogy elnémítják az apostolokat, végeznek velük. Ekkor felállt egy farizeus, Gamáriel, aki bölcs hozzászólásával nyugalomra intette a tanács tagjait: Ha emberektől való ez a mozgalom, akkor magától meg fog semmisülni. Ha pedig Istentől, akkor semmit nem tehettek ellene. Sőt, még úgy fog tűnni, mintha Isten ellen harcolnátok.

Amikor hittanórán ezt a történetet tanítom, akkor felhívom a gyerekek figyelmét, hogy az elmúlt kétezer évben hány és hány birodalom, rendszer, diktatúra, ideológia, izmus szűnt meg, lett elavult, mert emberi elképzelésekre és akaratra épült. Emberi érdekek hozták létre ezeket. De Isten igéje, az egyház a mai napig, sőt – ahogy az ágostai hitvallás írja – mindörökre megmarad. Már az, hogy létezik hitoktatás, azt jelenti, hogy amit tanulnak, amiről hallanak, az nem emberi eszme, hiszen akkor már régen feledésbe merült volna. És a gyerekek ilyenkor rácsodálkoznak arra, hogy a keresztyénség léte valóban Isten akaratán kell, hogy nyugodjon. Hittanórán is örök érvényű isteni igazságokat tanulnak. Ami nemcsak megtart és útmutatást ad ebben az életben, hanem átvezet bennünket az örökkévalóságba.

Amikor egy ember felnőtt korában jut arra az elhatározásra, hogy konfirmációs oktatásban részesüljön, és a templom oltára előtt nyilvánosan tegyen hitvallást, akkor az egyedül a Szentlélek munkája. Lehet, hogy mi úgy érezzük, ez a mi döntésünk, vagy most érett meg rá az idő, de ez nem így van. Egy tőlünk független hatalom döntött úgy, hogy ti is beálljatok a hitvallók sorába. Bátorítalak benneteket, hogy vállaljátok ezt a sorsot. Mert ez bizony nem könnyű sors, megállni az igaz hitben. Ne a megdicsőülést keressétek Isten népében, hanem a keresztet. Álljatok ellen a Kísértőnek. Legyetek Isten áldott gyermekei és eszközei!

Gamáriel tanácsa nemcsak egy régen elhangzott, az utókornak megőrződött jó tanács, amely az őskeresztyén közösségek létjogosultságát nyugtázza, hanem minden kor keresztyén közösségében minden tervünkre és próbálkozásunkra is útmutató figyelmeztetés: simuljanak bele azok Isten akaratába. Mert csak akkor lesz áldás rajtuk.

Sokszor énekeliük – most is megtesszük majd – a *Jövel, Szentlélek Úristen...* kezdetű énekünket (ÉÉ 229). Kérjük Istent, legyen itt velünk! De vajon mi itt vagyunk-e lélekben? Vajon mi akarunk-e egyáltalán a pünkösdi Lélek erőterében lenni? Nem vagyunk most lélekben valahol máshol?

Ne kerüljük el egymást Isten Szentlelkével! Halljuk meg a megtérésre hívó szót ma is, hogy a pünkösdi Lélek hitvallássá tudja megáldani azt a mi szívünkben. Ámen.

Mennyei Atyánk! Kérjük, hívjuk, várjuk a te Lelkedet, amely meg tud újítani minket. Kérünk, ajándékozz meg minket Lelkessel, hogy ebben a világban sóvá és kovásszá tudjunk lenni, és hozzád tartozva váljunk igazi közösséggé. Ámen.

Luther a világi felsőbbbségről és a mi felelősségünk (1523–2023)

Ötszáz év

Nem kora adja *A világi felsőbbbségről...* című Luther-irat jelentőségét, hanem az, hogy szerzője politikai etikájának alapvető és legjelentősebb dokumentuma.¹ Az irat meghatározó befolyást gyakorolt az evangélikus egyházra és arra, ahogyan az evangélikusok, egyházak és tagjaik, alattvalók és hatalmat gyakorlók részt vettek a közéletben. Az öt évszázad alatt természetesen Luther gondolatait nem egyszer félreértették, vagy szándékosan félremagyarázták. Szükséges ezért az iratot újraolvasni, hogy megértsük, és helyesen értelmezzük. Gondolkozzunk el azon is, miben segítheti ez az irat, hogy közéleti felelősségünket jobban tudjuk gyakorolni.

Két kortárs a fejedelmek hatalmáról

A maga korában nem Luther volt az egyetlen, aki a hatalom és a közélet kérdései iránt érdeklődött. Két kortárs mű magyarol is olvasható.

Az egyik az itáliai Niccolo Machiavelli (1469–1527), Firenzében 1513 körül fejtette ki, 1530-ban pedig meg is jelentette kézikönyvében (*A fejedelem*) hírhedtté vált tanácsait. Fejedelmek

szolgálya vagy éppen ellenük szövetkezve ismerte meg a hatalom gyakorlásának csínját-bínját, de közvetlen hatalomgyakorlásban ő maga nem vett részt. Egyetlen témája: „hogyan lehet a fejedelemségeket kormányozni és megtartani”.² „A fejedelem legfőbb célja tehát

A maga korában nem Luther volt az egyetlen, aki a hatalom és a közélet kérdései iránt érdeklődött.

legyen az, hogy meghódítsa és megtartsa országát.”³ Megdöbbenetek a tanácsok, amelyekkel ezt a célt el lehet és el kell érni: „az a fejedelem, aki meg akarja tartani hatalmát, tanulja meg a gonoszság tudományát is, és gyakorolja vagy mellőzze, amint éppen a szükség kívánja.”⁴ Mindezt részletesen kifejtették a legrégebb és a legújabb időkből élő magyarozói, akik helyeselték vagy szatíráként értelmezték gondolatait, örületnek vagy éppen az erő ideológiájának tartották tanácsait. Nem mentegetjük, ha hangsúlyozzuk, hogy a kegyetlenség nem öncél Machiavelli szemében, hanem eszköz a hatalom megtartásához, mert amint írja: „gyakran tapasztalhatjuk, hogy aki követi azt, ami erénynek tűnik, gyakran elbukik, míg a bűn biztonsághoz és sikerhez

1 Brecht, Martin: *Martin Luther*. 2. Bd. 2. kötet. Stuttgart, 1986, Calwer Verlag, 122.

2 Juhász V. ford. Machiavelli, Niccolo: *A fejedelem*. Budapest, 1991, Kossuth Könyvkiadó, 19.

3 Juhász V. ford. Machiavelli: *A fejedelem...* (2. jz.), 76.

4 Juhász V. ford. Machiavelli: *A fejedelem...* (2. jz.), 64.

vezet.”⁵ Helyesen kell tehát alkalmazni, vagyis csak akkor, amikor és ameddig feltétlenül szükséges. Nem szerencsés az sem, ha a fejedelem szigora egyre növekszik, ahelyett, hogy fokozatosan enyhülne, hiszen így mindenkinek könnyebb eltűnnie.⁶ Machiavelli szemében az állam a XVI. századi itáliai kis állam volt, amelyet fejedelme testesít meg, az állam vele áll vagy vele bukik. A fejedelem garantálja a biztonságot azzal, hogy ha a szükség úgy hozná magával, akár le is tér a jó és igaz útról, csak hogy szilárdan kézben tarthassa hatalmát belső riválisaival és külső ellenségeivel szemben.

A másik ilyen szöveg, Rotterdami Erasmus (1469–1536) 1516-ban megjelent műve, úgynevezett királytükör, amelyet a 16 éves hercegnek, a későbbi V. Károly császárnak ajánlott (*A keresztyén fejedelem neveltetése*). A ma is élvezettel olvasható, bölcs írásmű a keresztyén fejedelmet Krisztus helyettesének mondja, akinek ezért Krisztus tanítását és példáját követve kell élnie. Uralkodása áldozatos tevékenységet kíván, mert a hatalom birtoklása nem magánügy, hanem a köz javát szolgáló közkincs. „A fejedelem még akkor is alattvalói javát nézi, amikor magándolgait végzi. A tirannus viszont még ha javára is tesz néha polgárainak, még azt is a saját hasznára fordítja. Akik alattvalóikról csak olyan mértékben gondoskodnak, amilyen mértékben az az egyéni érdekeiknek megfelel, azok polgáraikat olyan szinten tartják, mint a néptömeg a lovakat és a szamarakat.”⁷

Előzmények

A pápai átokbulla fenyegetése, majd elégetése idején, 1520 decemberében a 18 éves János Frigyes szász herceg (1503–1554) levélben járt közben Luther érdekében nagybátyjánál, Bölcs Frigyes választófejedeleminél, akinek írásbeli támogatását meg is kapta. Ennek kézhez vételéről Luthert is tájékoztatta.⁸ Háláját a reformátor azzal fejezte ki, hogy a *Magnificat* korábban megígért magyarázatát elkészítette, és megküldte neki (1521). Különösnek tűnhet a témaválasztás, hogy miért kapcsolta össze a fiatal uralkodójelöltnek szánt építő gondolatokat és Máriának, Jézus anyjának magasztaló énekét (Lk 1,46–55). Azonban világosan megindokolta: „Ez nagyon fontos, mivel a fejedelem személyén sok ember üdvössége múlik, amennyiben saját akarata elvételét, és Isten uralkodik rajta. De ha önmagára hagyatkozik, és irgalom nélkül kormányoz, nagy pusztulást okoz.”⁹ A fejedelmet az elbizakodottság fenyegeti, ami azzal járhat, hogy „a nevében úr, de a tetteiben szörnyeteg. [...]

miért kapcsolta össze a fiatal uralkodójelöltnek szánt építő gondolatokat és Máriának, Jézus anyjának magasztaló énekét

5 Juhász V. ford. Machiavelli: *A fejedelem...* (2. jz.), 65.

6 Machiavelli: *A fejedelem...* (2. jz.), 49.

7 Csonka F. ford. Rotterdami Erasmus: *A keresztyén fejedelem neveltetése*. Budapest, 1992, Európa Könyvkiadó, 37.

8 *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*. 2. Bd. Weimar, 1931, Böhlau, 237–238 (363. sz.), 1520. december 20.

9 Percze S. – Takács J. ford. *Magnificat*. In Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei*. 5. köt. *Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*. Budapest, 2011, Luther Kiadó, 209.

**a fejedelem személyén sok ember
üdvössége múlik, amennyiben saját akarata
elvétegetik, és Isten uralkodik rajta.**

Mivel a főuraknak nem kell emberektől tartaniuk, ezért szükséges, hogy ők sokkal inkább tartsanak Istentől, mint mások. [...] Az egész Szentírásból nem tudok semmit, ami jobban illelne ide, mint Isten áldott anyjának szent éneke,

amely megtanulandó és követendő mindenkinek, aki jó vezető és hasznos úr akar lenni. Mert ebben Mária szeretettel telve énekel az istenfélelemről és arról, milyen Úr az Isten.”¹⁰

A világi hatalom és a hétköznapi keresztyén élet kapcsolatának kérdése ezen túlmenően is foglalkoztatta Márton doktort. Hat prédikációt tartott 1522 októberében Weimarban, amelyeknek a témája éppen ez volt, a világi és a lelki birodalom, a pápa birodalma és Krisztus birodalma, valamint ezek sajátos feladata és megkülönböztetése. Bölcs Frigyes testvéröccse, János herceg (1468–1532), a fent említett János Frigyes herceg apja, tudott ezekről a prédikációkról és sürgette ezek megjelentetését. Ezeket azonban csak jóval később nyomtatták ki,¹¹ Luther azonban továbbgondolta a prédikációkban foglaltakat.

Luther műve 1523 márciusában jelent meg: *A világi felsőségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel.*¹² A kérdés maga nem volt új. Volusianus római hivatalnok ezer évvel korábban azzal támadta a keresztyénséget, hogy „megengedi a rossznak, hogy rosszat tegyen, és hogy a keresztyénység a világi hatalommal össze nem férhet.” Erre a nézetre már Augustinus is válaszolt.¹³ A középkori skolasztikus teológia az ellentétet azzal igyekezett feloldani, hogy a jézusi erőszakmentesség követelményét a tökéletességre törekvők rendjének tartotta, ami a világi hatalom birtokosainak csak a belső emberére vonatkozik.

Az irat felépítése és tartalma

A mű ajánlásból és három részből áll. Az ajánlás szerint a wittenbergi doktor azt kívánja bemutatni, hogy a fejedelmek és a világi felsőség keresztyének maradhatnak, Krisztus parancsai az ő számukra nem pusztán tanácsok, hanem rájuk nézve is érvényesek.

1. Az első, cím nélküli rész (89–104) témája a világi kormányzat: mit kell engednie és tennie, és hogyan viszonyuljon a lelki kormányzathoz. Elveti azt az állítást, hogy az alattvalók feltétlen engedelmességgel tartoznak.

10 Percze S. – Takács J. ford. *LVM* 5. köt. (9. jz.), 210.

11 *D. Martin Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe. 10/3. Bd. Weimar, 1905, Böhlau, CLXI szerint először 1846-ban. *WA* 10/3. köt. 341–399; ebből az első kettő magyarul is olvasható: Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei*. 6. köt. *Prédikációk*. Budapest, 2015, Luther Kiadó, 250–262.

12 *A világi felsőbbtség* (1523). Mayer Endre fordítása: Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei*. 4. köt. Felelősség a társadalomért. Budapest, 2019, Luther Kiadó, 87–124. A fő szövegben a zárójelbe tett számok e kiadás oldalszámára utalnak.

13 *LVM* 4. köt. (12. jz.), 87.

- 1.1. A világi jog és hatalom Isten akaratából és rendeléséből van a világon.
- 1.2. Krisztus beszéde mindenkire egyformán kötelező.
- 1.3. Az igazi keresztyéneknek nincs szükségük büntető hatalomra, mert az igaz ember magától többet tesz annál, mint amit az összes törvény követel. A törvény jóra kényszerít, és a bűn beismerésére tanít.
- 1.4. A világi hatalom alá tartozik minden nem keresztyén, de a világ és a tömeg nem keresztyén, még a megkereszteltek sem mind. A kard feladata, hogy megakadályozzon minden gonoszságot, hogy ne lehessen ezeket következmények nélkül megtenni. A világi és a lelki kormányzatot is Isten rendelte, mindkettő szükséges. Ahol csupán a világi hatalom kormányoz, ott csupa képmutatásnak kell lennie. Ahol csak a lelki hatalom uralkodik, ott leveszik a gonoszságról a zablát. A világi kormányzás érvényesítse a törvényt, a lelki pedig hirdesse Isten igéjét.
- 1.5. Az igazi keresztyének nem a maguk érdekében, hanem mások iránti szeretetből és felelősségből fogadják el és segítik a világi hatalmat.
- 1.6. Mások javára szabad is, kell is világi hivatalt vállalni, amely olyan, mint a többi földi hivatás, istentisztelet is lehet.
2. A második rész külön címet visel: *A felsőbbség hatáskörének határáról* (105–114).
- 2.1. A világi hatalom csak a testre, a külső dolgokra terjedhet ki, de a lelkiekre nem: nem írhatja elő, hogyan kell hinni, mert a hit dolgaiban Isten igéje a mérvadó.
- 2.2. A hitet külső hatalom nem erőszakolhatja ki. A kényszerítés hazugsághoz vezet, ezért csak külső dolgokat lehet parancsolni, szívbelleket nem, a gondolatok vámmmentesek. A lelki kormányzásban illetékesek a reájuk bízott feladatot végezzék: hirdessék Isten igéjét, de ne uralkodjanak.
- 2.3. Külső dolgokban megilleti a felsőbbséget az engedelmesség, de a hit dolgaiban nem. A lelki kormányzásban állók világi kormányzásának veszélye, hogy „a lelkési zsarnokok kormányzása” (109) lesz.¹⁴ Isten azzal bünteti a felsőbbséget, hogy az eszközét kiforgatja, ezért esztelenül cselekednek. Az embernek náluk a legrosszabbtól kell tartania, kevés jót szabad tőlük várnia, kiváltképpen a lelkiekben, az olyan dolgokban, melyek a lélek üdvére tartoznak.

A mű ajánlásból és három részből áll.

A világi kormányzás érvényesítse a törvényt, a lelki pedig hirdesse Isten igéjét.

A lelki kormányzásban illetékesek a reájuk bízott feladatot végezzék: hirdessék Isten igéjét, de ne uralkodjanak.

¹⁴ *der geistlichen Tyrannen Regiment: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe.* 11. Bd. Weimar, 1905, Böhlau, 17–18. Jobb fordítás lenne: „a lelki zsarnokok kormányzása”.

- 2.4. Eretnekségek ellen a világi hatalom nem hatásos, csak Isten igéjével lehet felvenni a küzdelmet ellenük: „a száj által kell az istentelent megölni és megtéríteni” (113).
- 2.5. A papok és püspökök kormányzása „nem felsőség vagy hatalom, hanem szolgálat és hivatás, mert ők nem állnak magasabban s nem jobbak más keresztyéknél. [...] A keresztyének maguktól, kényszerítés nélkül tesznek jót, s önmagukra nézve elég nekik az Isten igéje.” (115)
3. A harmadik rész témája: *Miként éljen a keresztyén fejedelem a hatalmával?* (115–124) A fejedelem először változzék meg, ne a maga, hanem mások hasznára uralkodjék. A törvényt jobban kezelje, mint a fegyvert, ésszel kormányozzon. Istenhez ragaszkodjék, tőle kérjen bölcsességet. „kárhozott és átkozott minden élet, amelyet valaki a maga hasznára él és keres.” (115) A fejedelem legyen méltányos: „senki se gondolja, hogy elégséges és tisztos dolog az, ha valaki az írott jogot és a jogászai tanácsokat követi.” (116)
- 3.1. A keresztyén fejedelem, aki ritka mint a fehér holló, szentelje szívét az alattvalóinak: egész tehetségét fordítsa arra, hogy hasznos és szolgálatra kész legyen. Így gondolkodjék: „én az országé és népé vagyok, úgy kell cselekednem, ahogy neki hasznos és jó.” (117)
- 3.2. Senkit ne vessen meg, senkiben ne bízzék, csak Istenben.
- 3.3. Bánjon el a gonosztevőkkel, de ezt bölcsen tegye. Ha kell, háborúval, de békére törekedve, nem a saját hasznát keresve.
- 3.4. Négyféle fejedelmi kötelezettség van: bizalom Isten iránt, szeretet és szolgálat az alattvalók iránt, éles ész és elfogulatlan okosság tanácsosaival és hatalma viselőivel szemben, szigor a gonosztevőkkel szemben.
- 3.5. A jogtalanul elvett javak visszaadásában a szeretet és a méltányosság legyen irányadó.

Amivel nem foglalkozik az irat

Luthert nem az uralkodói hatalom megszerzése érdekli, mert abból indul ki, hogy a világban Isten uralkodik a világi és a lelki kormányzás felhasználásával. E kettő sajátosságát és rendeltésszerű működését írja le.

A világi hatalom számon kérő és büntető hatalomként jelenik meg az írásban. Társadalomszervező tényezőként egyáltalán nincs róla szó, amint nem foglalkoztatják a mai társadalom olyan kérdései sem, mint a társadalom tagjairól való gondoskodás megszervezése. Ezek a feladatok ötszáz évvel ezelőtt elsősorban és csaknem kizárólag a családra hárultak. Ha a család nem tudott segíteni, akkor számoltak a helyi egyház, a jómódúak, esetleg a kis helyi közösségek segítségével.¹⁵

15 Ez utóbbival foglalkozik a reformátornak az *Egy gyülekezeti közpénztár szervezete* (1523) című írása, amelyben a szegényekről és betegekről való gondoskodást is érintette: Masznyik Endre (szerk.): *D. Luther Márton művei. A reformáció négy százados fordulójának örömnépére és emlékezetére*. 4. köt. Budapest–Pozsony, 1908, Luther-Társaság, (85–86) 89–113. (LVM 3. köt.)

A korabeli emberek sem érezték igazságosnak az egykori társadalom életét és berendezkedését, de vagy adottságként fogadták el, vagy keserűségükben fellázkodtak ellene. A teljes társadalmi igazságosság az utópista gondolkodók és a rajongók témája volt. Luther nem szőtt terveket a társadalom megváltoztatására, mert meg volt győződve arról, hogy uralkodók vagy más vezetők leváltásától, tehát pusztán személyi változástól nem várható javulás. Kemény szavakkal marasztalta el ugyanakkor a hatalom birtokosait olykor konkrétan, olykor általánosságban, ami az ő saját fejedelmeinek sem lehetett kedvére.

Bár világosan megkülönböztette a világi és a lelki kormányzat sajátos feladatát, ez az írása nem fejt ki részletesen a lelki kormányzat külső és belső rendjét. Nem megy bele annak taglalásába sem, hogy az üdvösségre jutás kérdésén túl milyen fontos a lelki kormányzat szerepe a földi élet számára is. Nem részletezi, hogy a hívő embereknek, tehát nemcsak az egyházi vezetőknek, hanem az egyháztagnak milyen szerepe lehet jelenbeli társadalmi kérdések tisztázásában, megoldásában elvileg és gyakorlatilag.

Annak ellenére, hogy korának gyermekeként Luther elfogadta a fennálló berendezkedést és nem buzdított külső átalakítására, mégsem tekintette változtathatatlannak, mintha nem volna szabad mást elképzelni vagy akarni. Isten lelki kormányzását szolgálva az emberek megváltozásáért fáradozott.

Amiben állást foglal az irat

A mű alapvető szemlélete, hogy aki a világot kormányozza, az nem a világi és nem is a lelki hatalom, hanem a mindenható Isten, aki a világi és a lelki hatalmat használja fel világkormányzására. Hatalomgyakorlásról van ugyan szó, de az nem emberek, hanem Isten hatalomgyakorlása, amelyben megbízást, feladatot kapnak az esendő emberek, akár hívők, akár hitetlenek.

A bűn miatt mindkét kormányzásra szükség van. Egyrészt a világi hatalom a külső rendre ügylve a törvények ellen vétőket büntetéssel

fenyegeti, hogy a rosszak rosszabbak ne legyenek. Ezzel véd a rossz elhatalmasodásával szemben. Hiszen a külső törvények önmagukban nem képesek rendet biztosítani az emberek között, ha nem újul meg az ember belsőleg is. Másrészt a lelki hatalom (Isten igéje és a Szentlélek által) az emberi szívet szólítja és újítja meg azzal, hogy elfordítja a rossztól, és késszé teszi a jóra. Nem elegendő a lelki törvény vagy a szeretet kettős nagy parancsa sem, mert még a megkereszteltek mindegyike sem igazi keresztyén. A külső és a belső, a világi és a lelki kormányzást nem lehet sem egymással felcserélni vagy pótolni, sem elválasztani, mintha léteznének olyan emberek, akiknek elegendő csak a világi vagy csak a lelki kormányzás.

a világban *Isten uralkodik a világi és a lelki kormányzás felhasználásával.*

Isten *lelki kormányzását szolgálva az emberek megváltozásáért fáradozott.*

Mindenkire érvényes a tízparancsolat és a hegyi beszéd is. A világi hatalom dolga, hogy a nyilvánvaló vétkeket büntetéssel fenyegetse és megbüntesse. Amikor a világi hatalom képviselője a külső rend és az embertársak védelmére büntetéseket fogantat, olyan dolgokat tesz, amelyeket csak Istentől rendelt felsőbbbségként tehet meg, de ezekről a cselekedeteiről a Bírótól egykor neki is számot kell adnia. Ha a krisztusi parancsok szerinti szívbeli engedelmisséget akarná kikényszeríteni, akkor túllépi hatáskörét, és lelki zsarnokká válik.

Félreértések, félreértelmezések az utókorban

A világi felsőbbbségről írottak öt évszázadon át nyomon követhető félreértései és félreértelmezései nemcsak teológusok egyetemi szobákban zajló vitáit fűszerezték, hanem az evangélikus egyházak, egyháztagok és közéleti szereplők politikai magatartására is kihatottak és sokakat megtévesztettek. A XX. század második felében Karl Barth a kétféle kormányzás tanában látta annak okát, hogy a német evangélikusok nem fordultak a nemzetiszocializmus ellen, majd Ulrich Duchrow német professzor vizsgálta éles kritikával a kétféle kormányzás tanát.¹⁶ Eivind Berggrav püspök viszont éppen e tanításban talált útmutatást az egyházi ellenállás számára a norvég nemzetiszocialistákkal szemben.¹⁷ Világosan el kell határolnunk azt, amit Luther valójában mondott, attól, amiben reá hivatkoztak, de – szándékosan vagy tudatlanul – félreértették őt.

A legáltalánosabb félreértést talán az okozta, hogy az irat értelmezői figyelmen kívül hagyták Luther kiinduló kérdését. A világi és a lelki hatalmat, illetve a világi és a lelki kormányzást leegyszerűsítve úgy értették, hogy ezek az állam és az egyház viszonyáról szólnak. Luther azonban nagyon következetesen elkerülte ezt a kézenfekvőnek tűnő azonosítást. Fontos észrevennünk,

hogy az említett két kortárshoz, Machiavellihez és Rotterdami Erasmushoz hasonlóan ő is név szerint ismert fejedelmének ajánlotta művét, de az előbbiektől eltérően a címben nem a fejedelem, hanem a felsőbbbség szót használta. A német *Oberkeit, Obrigkeit* jelentése a magyarban 'felsőség, felsőbbbség, fölöttesek, vezetőség,

Világosan *el kell határolnunk azt, amit Luther valójában mondott, attól, amiben reá hivatkoztak, de – szándékosan vagy tudatlanul – félreértették őt.*

főnökség', tehát nem egy konkrét személy vagy tisztség, hanem általában a feljebbvalók. A félreértelmezés finom nyomát fedezhetjük fel Mayer Endre 1906-os fordításában is, aki az általános jelentésű német szavakat sokszor inkább „intézményi” jelentésű szavakkal adta vissza.¹⁸

16 Lásd például Csepregi András: A szívekbe írt törvény. Az Isten kétféle kormányzásában részt vevő keresztény ember lehetőségei Luther teológiájában. *Credo*, 2018. 1–2. sz. 6–16.

17 Korányi András – Orosz Gábor Viktor – Reuss András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával 1940–1945*. Budapest, 2007, Luther Kiadó.

18 Kiragadott, esetleges példák: hatóság (*LVM* 4. köt. [12. jz.], 96) – Schwert (*WA* 11. Bd. [14. jz.], 253, 22); világi hatalom (*LVM* 4. köt. [12. jz.], 97) – weltlich Schwert (*WA* 11. Bd. [14. jz.], 254, 12); olyan intézmény (*LVM* 4.

Luthernél ugyanis a világi és a lelki kormányzás nem annyira konkrét intézményeket vagy szervezeteket, mint inkább funkciókat jelöl, amelyekkel Isten a világot kormányozza. Nem vitás, hogy mindkettőben emberek a cselekvők, akik Istennek jobb vagy rosszabb munkatársai, de Isten az, aki őket felhasználva érvényesíti akaratát.

Sok fejtörést okoz, hogy mi a feladata a világi hatalomnak és kormányzásnak, és az is, hogy mire képes. Az elvárások tekintetében Luther nem esett túlzásokba. A világi kormányzás feladata a rend fenntartása az emberek között úgy, hogy akadályozza az emberek által elkövetett rosszat, fékezi a rossz elburjánzását, azon van, hogy „a rosszak rosszabbak ne legyenek” (97). Azon túl azonban, hogy a vétkezőket büntetéssel fenyegeti, és józan belátása alapján meg is bünteti, a világi kormányzás kordában tartja a rosszat, ezzel példát is ad, mert szeretetlenség lenne tétlenül nézni azt. Egyéb írásaiban viszont ismételten sürgeti, hogy iskolákat alapítsanak, tehát emeljék fel alattvalóikat. A cél tehát a gondviselés a bűnbe esett világról. Mindezek alapján téves azt állítani, hogy Luther felfogásában a világi hatalom Istennek csak büntető eszköze, hiszen eszköze gondviselő szeretetének is. Nem véletlen, hogy a miatyánk kéréseit magyarázva Luther a tisztességes, hűséges felsőbbiséget, a jó kormányzatot is beleérti a mindennapi kenyérbe.¹⁹ Ez egyáltalán nem a világi kormányzat lebecsülése. Amint az sem, hogy nem feltétlenül szükséges, hogy a világi felsőbbiség isteni rendelésre hivatkozzék hatalma igazolására, valamint az sem, hogy formálisan az isteni törvényt tekintse mértékének. Fontos szolgálata, hogy a józan ész szerint és a köz javára végzi hivatását.

Félreértések sora kíséri a világi és a lelki kormányzás lutheri megkülönböztetését is. Egyértelmű köztük a különbség: a világi hatalom olyan külső eszközökkel, mint a jog, igazságszolgáltatás és a kard, ami a törvényes rend biztosítása érdekében használt erőszak szimbóluma, az emberek közötti külső rendet és békét védi. Mivel a büntetéstől való félelem csak a külső látszatra képes hatni, nem javul meg általa a világ vagy a belső ember. A világi hatalom így Istennek a gonosz elleni harcában csak közvetett eszköz, amennyiben külső feltételeket biztosít a lelki kormányzás tevékenységéhez. Nem képes hitet támasztani. Nem feladata, hogy a hamis tanításokkal küzdjön. A lelki hatalom viszont Isten ígését hirdetve bűnbánatot és jó útra térést munkál a Szentlélek által. Akikben hat, azok belső indítatásból, szívből teszik a jót, többet is, mint ahogyan a világi törvények megkövetelik. Világos a különbség: a világi hatalom nem teheti jobbá az embereket, nem írhatja elő, mit tartalmazzon az igehirdetés, és nem is tilthatja azt be; a lelki hatalom nem teheti mindenki számára kötelező törvénnyé a hitet és a jézusi parancsokat. De a lelki kormányzásra hivatkozva sem lehet áthágni a világi törvényeket, amelyeknek viszont minden ember javát kell szem előtt tartaniuk. Többféle félreértelmezés fakad ebből a világos különbségtételből.

köt. [12. jz.], 98) – ein Werk (WA 11. Bd. [14. jz.], 254, 36); hatóság, amely szükséges (LVM 4. köt. [12. jz.], 98) – die nötige Gewalt (WA 11. Bd. [14. jz.], 255, 3); hatalom (LVM 4. köt. [12. jz.], 98) – Schwert (WA 11. Bd. [14. jz.], 255, 22).

¹⁹ KK 4: 131. Konkordiakönyv 4: 131.

Az egyik félreértelmezés abból indul ki, hogy nem mindenki keresztyén, ezért az igazodást Jézus szavához, tehát a lelki kormányzáshoz nem lehet mindenkitől elvárni, ezért egyedül a világi kormányzás az, amellyel foglalkozni kell; a lelki dolgok magánügynek tekintendők, nincs köztük a világ rendjéhez. Ezzel szemben Luther határozottan állítja, hogy ha csak világi kormányzás van, „ott csupa képmutatásnak kell lennie, még ha azok Isten törvényei lennének is” (95), mert a világi hatalom csak a látható dolgokat képes megítélni. A másik félreértelmezés éppen ellenkezőleg úgy érvel, hogy a lelki hatalom az igazi, mert a megújult szívből fakad. Csak erre van szükség, nem szorulunk rá a világi hatalomra. Luther azonban nyomatékosan óv attól, hogy csak a lelki kormányzásban bízunk, mert „ott leveszik a gonoszságról a zablát” (95), hiszen akárki mondhatja, hogy ő már megújult; csak Isten tudja, mennyire újultak meg a szívek. A következtetés ennek alapján, hogy csak külső törvényekkel nem lehet kormányozni a világot, de csak a belső törvényekkel sem. Luther felfogása szerint Isten mindkét kormányzására szüksége van az embervilágnak.

A harmadik félreértelmezés azt hangsúlyozza, hogy a keresztyén ember csak a lelki kormányzás alatt él. Magának a reformátornak is visszatérő állítása a keresztyénekről, hogy nincs szükségük büntető hatalomra, mert többet tesznek, mint a jog követel (93). Látszólag valami hasonló következik abból a mondatából is, hogy „a világi hatalom vagy a törvény alá tartoznak mindazok, akik nem keresztyének” (93), mert ennek alapján azt lehet mondani, hogy a keresztyének nem tartoznak a világi, hanem csak a lelki kormányzás alá. Azonban folytatja a mondatot: „miután kevesen hívők, s az embereknek legkisebb része él keresztyén módon, úgy, hogy a gonosznak ellent ne álljon, sőt hogy maga rosszat ne tegyen” (93). Szigorú mértéket alkalmaz, amikor azt írja, hogy „ezek között alig akad egy igaz keresztyén” (94). Szó sincs itt idealizált keresztyénségről, hanem inkább arról, hogy soha nem lesz a világ keresztyén, „mert a világ s a tömeg nem keresztyén, és az marad, jóllehet mindenki meg van keresztyélve, s keresztyének neveztetik” (94). Éppen ezért rendelt Isten világi kormányzatot. A keresztyénekről mondott végletesen kétféle állítást magyarázza, hogy az előbbi esetben az igazi keresztyénekről beszél, akik csak a lelki kormányzás alatt élnek, mert nincs szükségük, hogy a világi kormányzás büntetéssel kényszerítse őket jóra; az utóbbiban azokról, akiket külső mérték alapján így neveznek. Nem foglalkozik annak megállapításával, hol van az egyik vagy a másik, ez nem emberek dolga. Viszont hangsúlyozza, hogy a keresztyének felebaráti szeretetből, az embertárs javára, elismerik a világi kormányzatot és részt vesznek szolgálatában. Egészen ritka kivételektől eltekintve ugyanis minden keresztyénnek szüksége van a világi kormányzatra, mint bárki másnak. A kétféle kormányzás alá tartozás tehát nem egyéni választáson vagy formális tagságon múlik. A világi hatalom alá tartozik minden ember születése révén.

Akkor sem értjük Luthert, ha nem látjuk, hogy a kétféle kormányzás össze is tartozik. A lelki kormányzás, ami tehát nem csupán az egyházat vagy az egyházi vezetőket jelenti, hanem az Isten igéje és a Szentlélek által megérintett embereket, akik úgy fogadják el a felsőbbiséget, és működnek vele együtt, hogy közben emlékeztetik Isten törvényére. A világi kormányzat megítélésének mértéke, hogy nem a jó cselekedetek miatt kell félni tőle, hanem csak a rosszak miatt.

Elvetendő az az értelmezés is, miszerint az igaz keresztyén ember nem küzd, nem fáradozik az igazságosságért, hanem magára nézve elszenvedi annak hiányát. Itt ugyanis az alapkérdésről van szó, tudniillik arról, hogy Jézusnak a hegyi beszédben mondott szavai az ellenféllel való megbékélésről (Mt 5,39), a felsőruha átengedéséről (Mt 5,40) és a lemondás a bosszúról (Róm 12,19) vonatkoznak-e a felsőbbiségre is. Azzal, hogy Márton doktor igennel válaszol és nem menti fel a világi hatalmat gyakorlókat a hegyi beszéd hatálya alól, nem ment fel senki mást sem Jézus követelése alól. Elsősorban persze a világi hatalom birtokosára érti, hogy hatalmát ne a maga érdekében, a maga hasznára, személyes elégtételre vagy a maga ellenfelei legyűrésére használja, amikor akár fegyveres hatalmával a külső rendet igyekezik megvédeni. Külső hatalmának igénybevétele persze olyan tetteket is igényelhet, amelyek nemcsak Jézus parancsaival, de a tízparancsolattal is ellenkeznek. A felsőbbiségnek erről számot kell adnia a Bíró előtt. Mentsége csak az lehet, hogy a rábízottak és nem a maga érdekében cselekedett. Megigazulásának alapja nem az ő helyes döntése, hanem Krisztus keresztyéje. Ha mindez áll a felsőbbiségre, akkor nem lehet ennél kevesebbet mondani a többi keresztyén hívőre nézve sem, akiknek lehetőségeik szerint feladatuk a felebarát, a rábízott emberek védelmét és javát szolgálni. Az egész írásban végigkövethető az a gondolat, hogy a felebarát javának szolgálata isteni elvárás.

A reformációt követően a világi és a lelki hatalom, az állam és az egyház szétválasztását olvasták ki Luther iratából. Szemére vetik, hogy az abszolút monarchiákat, nemzetállamokat, diktatúrákat igazolta azzal, hogy a hatalmon kívül állók egyetlen lehetőségének, feladatának a feltétlen engedelmességet tekintette. Az egyszerű embernek az engedelmességen kívül nincs szerepe a világi hatalom működésében. Ezzel pedig minden kor tekintélyen alapuló társadalmi rendszerét igazolta, és szabad kezet adott a világi hatalom birtokosainak. Valóban nem lehet a középkor feudális rendszerének külső felforgatásával vádolni Luthert. Talán éppen a szász választófejedelemségben voltak a legtávolabb ilyen gondolatoktól. Egyik asztali beszélgetésében még fel is rótta a fejedelmeknek, hogy bizonytalankodnak hivatásuk gyakorlásában. Félénken ítélik meg főbenjáró ügyekben, lelkiismeretükkel nem tudják összeegyeztetni, hogy büntessenek, még ha a jog mellettük áll is. Az okot abban látta, hogy magánszemélyként viselkednek, ezért jószívűek akarnak lenni.²⁰ A fejedelem azonban hivatal viselője, akinek el kell bánnia a gonosztevőkkel, mert ez a hivatása, de tegye ezt bölcsen (120). Inkább maradjon életben egy gazfickó, mint hogy igaz ember életét oltsák ki (105). Küzdjön az igazságtalanság ellen, de anélkül, hogy újabb igazságtalanságot okozna (120). Ilyen megszorításokkal aligha helyénvaló Luther tanácsait azzal jellemezni, hogy vasszigorra buzdítana és semmi másra. Mi sem mutatja jobban, hogy mennyire nem a fejedelmek megkérdőjelezhetetlen hatalmát szolgálta, mint az őket illető sok és erőteljes elmarasztaló megjegyzése. Számukra Isten csak ürügy, mert Istenre ígése nélkül hivatkoznak (107), ezért „minden világi fejedelemnek gyalázatos módon kell bukni” (108). Esztelenül cselekednek, latrok, bukásra ítélt nagy Janik (109), „ritka madár az okos fejedelem,

20 Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei*. 8. köt. *Asztali beszélgetések*. Budapest, 2014, Luther Kiadó, 335–336 (2910b) [A felsőbbiség és az evangélium].

de még ritkább madár az istenfélő fejedelem”, nagy szamarak, gézengúzok (111). A gonosz világ „nem méltó arra, hogy nála sokkal okosabb és igazabb fejedelmei legyenek.” (112) Ilyen szavakkal aligha a tekintélyüket hangsúlyozta, sokkal inkább felelős ténykedésre sarkallta őket.

A reformáció korában a fejedelmek egyszemélyi vezetők voltak, csak egyes városokat vezettek testületek. Luther nem kérdőjelezte meg ezt a helyzetet, de tudatosította, hogy a fejedelem sem mindentudó, ő is tévedhet, sőt esztelenséget is elkövethet (118). Tanácsolja ezért, hogy főként olyan dolgokban, melyekhez nem ért, hallgasson alkalmas emberekre. Senkit ne vessen meg, „bármily kicsiny legyen is”, de senkiben ne bízzék feltétlenül, „bármennyire okos, szent vagy nagy legyen is” (118), csak Istenben (119). Aki derék és igaz keresztyén, az egyenesen örül, ha véleményét ellenőrzik, de a hízelgők és a nem tiszta lelkűek zokon veszik (118).

Nem lehet tehát olyasmit kiolvasni Luther fejtegetéséből, hogy szabad kezét adott volna a világi hatalomnak, hogy kénye-kedve szerint tegye, ami neki tetszik. Már csak azért sem, mert a világi hatalmat Isten világkormányzó eszközének tartotta. Feladata az embervilág külső rendjének védelme, bár ez nem egyetlen, hanem többféle működési módot is jelenthet. A reformátor egyik asztali beszélgetésének tanúsága szerint is jól látta, milyen veszélyes hivatás a külső hatalmat birtokolni: „Ezért imádkozni kell érte Istenhez, mert lehet ám a felsőbbtség züllött, korrump és romlott is. Mert a méltóságok sohasem fordítják jobbra az erkölcsöket. A magas rang átalakítja az életet; megváltoztatja az észjárást, a beszédmódot, a viselkedést és a tetteket, de soha vagy csak nagyon ritkán jobbítja őket, és a magas rangra jutott ember hamar és könnyen válik zsarnokká. Mert aki törvény nélkül kormányoz, és folyton csak a saját feje után akar haladni, és csak az helyes számára, amit ő gondol és szándékozik: az ilyen ember bestia, rosszabb, mint az okatlan vadállat. Viszont az az ember, aki írásban foglalt és tételes törvények szerint kormányoz, az olyan, mint Isten, aki a törvény alapítója.”²¹

Mivel a világi kormányzás szükséges a rossz akadályozására és a tisztesség védelmére, keresztyének is részt vehetnek benne, ha a felebarát javára fogadják el a világi hatalmat (96), és így vállalnak részt benne (98, 101), sőt Istennek szolgálhatnak ezáltal épp úgy, mint olyan más hivatásokban, mint a házasság, a földművelés és a kézműipar (101). A vállalható tisztségek Luther felsorolásában, amely a maga korát tükrözi („poroszló, hóhér, jogász, ügyvéd” [104]), csak esetleges példák. Fontos szempont a rendeltetésük: a rossz akadályozása.

Az alárendeltek ma sincsenek mindig abban a helyzetben, hogy maguk dönthetnék el, mi a teendőjük. A kapott utasítások szerint kell eljárniuk. A kérdésre, hogy engedelmeskedni kell-e a felsőbbségnek, ha az igazsággal és a joggal ellentétes parancsot ad, Luther válasza határozott *nem* (110), nem pusztán a beosztottakra, hanem a népre, tulajdonképpen tehát mindenkire vonatkozóan. Ha nincs igaza a fejedelemnek, inkább Istennek, mint embereknek kell engedelmeskedni (ApCsel 5,29). Az át nem látható helyzetekre gondolva Luther tanácsa, hogy ha „nem tudják, és a legnagyobb szorgalom mellett sem tapasztalhatják,” hogy igaza van-e a felsőbbségnek (121–122), akkor mégis engedelmeskedhetnek, nem az ő lelkükön szárad.

21 LVM 8. köt. (20. jz.), 669 (6118) [A felsőbbségért imádkozni kell].

A mi felelősségünk

A kiindulópont, hogy Isten az, aki a világi és a lelki kormányzással a világot kormányozza. Ennek következtében tévút e kettőt egymástól teljesen független területnek tekinteni és így kezelni.

A kétféle kormányzást meg kell különböztetni, szét kell választani, ugyanakkor össze is tartoznak. A *megkülönböztetés* azt a tényt ismeri el, hogy egyrészt a világi kormányzás által Isten az emberi szívbe írt általánosan elfogadott erkölcsi törvénynek a büntetőjog és az igazságszolgáltatás erejével szerez érvényt; másrészt a lelki kormányzás alatt Isten Krisztus által hirdetett ígéjének a Szentlélek által engedelmeskedik az ember. A *szétválasztás* értelme, hogy egyrészt a világi kormányzásnak következetesen érvényesítenie kell az erkölcsi törvényt, vagyis a kardot, de nem avatkozhat a lelki kormányzás dolgaiba; másrészt a lelki kormányzásnak Isten törvényét és evangéliumát, Krisztus által hozott ígéjét kell

hirdetnie, de nem törekedhet világi hatalomra. Az *összetartozás* azt kívánja, hogy egyrészt a világi kormányzás is adjon lehetőséget a vétkesnek a megbánásra és ne vegye el a megújulás reményét, amit a lelki hatalom hirdet; másrészt a hívők közössége nemcsak az őt körülvevő világban, hanem a maga körén belül is tartsa tiszteletben a világi kormányzás szabta külső rendet (anyagiak kezelésében, törvénybe ütköző tettek szankcionálásában stb.).

Mindkét kormányzatban emberek működnek közre, akik megbízatásukat teljesítve végül is Istennek szolgálnak. A hívő ember ennek tudatában végzi akár világi, akár lelki hivatását, és él mindkét kormányzat alatt. A nem hívő ember is, aki nem akar tudni a lelki kormányzásról, szándéka nélkül is találkozhat Istennek a lelki kormányzásával, melynek hatókörét nem szabhatja meg a világi kormányzat.

Nem az egyes ember tiszte vagy lehetősége, hogy minősítse akár a világi, akár a lelki kormányzás működését, és ettől tegye függővé engedelmességét vagy lojalitását. Az „Istennek kell inkább engedni, mint embereknek” tétele az Isten rendjével ellentétes utasításokra vonatkozik.

Luther irata nem kínál használati utasításhoz hasonlítható egyszerű megoldásokat a hatalom, a társadalom, a kormányzás kérdéseire nézve. Nem ment fel a gondolkodás, mérlegelés, döntés kötelezettsége alól. Viszont segíthetjük egymást a véleményformálásban, ha eszmecserét folytatunk az előttünk álló feladatokról, kihívásokról. Még abból is hasznos felismerések szülehetnek, ha a múlt közös vagy egyéni nehéz helyzeteit vizsgáljuk meg együtt.

Kitartani vagy elengedni, büntetni vagy megbocsátani, sérelmeink fölött napirendre térni és a másokat ért igazságtalanság helyrehozataláért kiállni, áldozatot hozni vagy az áldozatot nem vállalni, a tízparancsolat vagy a hegyi beszéd szerint élni – olyan döntést kívánó helyzetek ezek, melyekre nem lehet mindenkire és minden helyzetre nézve érvényes parancsszerű választ adni. Sem Luthertől, sem senki mástól nem várható ilyen válasz. Az isteni világkormányzás úgy megy végbe, hogy nap mint nap ilyen választások és döntések elé kell állnunk.

A kiindulópont *hogy Isten az, aki a világi és a lelki kormányzással a világot kormányozza.*

Ötszáz éves a *Formula missae*.

Luther egyik istentiszteleti rendje és annak mai üzenete

Ha belegondolunk a liturgia alapvető tényébe, hogy tudniillik Jézus nem hagyott ránk semmiféle istentiszteleti rendet vagy liturgikai utasítást, akkor rájövünk arra, hogy milyen áldás, ha kézbe vehetünk olyan iratokat, amelyek segítenek eligazodni bennünket a liturgiátörténet sokféle dokumentumában, az istentisztelet-fejlődés különböző mérföldkövei közt, illetve a mai „kínalat” szinte felfoghatatlan tömegében.

Minthogy a szakosodás a tudomány területén nem volt mindig olyan erős, mint manapság, a gyakorló lelkész és a teológiai tanár a teológia minden területével foglalkozott. Luther, aki elsősorban biblikus teológus volt, nem a liturgia területén fogott hozzá az egyházújításhoz. Reformátorunk amúgy is más megközelítésben élte meg a liturgiát, mint általában kora egyházának papjai. Nem a kötelességet, az elvégzendő feladatot (*officium*) látta a misében, a liturgia egészében, hanem az ajándékot, a lehetőséget. Ezért amíg a miséből és általában a liturgikus szolgálatból erőt merített, addig arra koncentrált, hogy a legfontosabb, az ige hirdetése – ma így fogalmaznánk: az evangélium kommunikációja – megvalósuljon. Ehhez volt szükséges az anyanyelven elérhető Szentírás, az így hangzó igehirdetés és a prédikáció Krisztus-központú volta. A többi Luther számára a maga természetességében zajlott. Nem ismerte és nem használta a liturgia kifejezést helyette a maga korában tradicionális megnevezéssel élt: *cultus Dei*.¹ Ezt azonban nem a középkori erény értelmében értette: nem úgy tehát, hogy az Isten előtt

bűnös ember erénye, ha bűne megbánásaként és levelezéseként Isten-tiszteletet, azaz *cultus Dei*t végez, inkább az ágostoni értelemben, a *fide, spe, caritate colendus est Deus* ('hitben, reményben és szeretetben kell az Istent imádni') értelmében.² Így

a maga korában tradicionális megnevezéssel élt: *cultus Dei*

részben később ébredt rá arra, hogy a misegyakorlat és -teológia megtisztításra szorul, részben pedig tisztában volt azzal, hogy az évezredes szokások gyors és előkészítetlen átalakítása zavart kelthet az emberek lelkében, ami beláthatatlan következményekkel járhat.

1522 márciusában ír Georg Spalatinnak, s már ekkor jelzi, hogy készül a misével kapcsolatos írása: „Dolgozom az evangéliumi úrvacsoráról szóló művön.³ Ha ez a dolog sok ügyvel-bajjal fog is járni számomra, semmit sem félek tőle.”⁴

1 Formula missae et communionis pro Ecclesia Vuittembergensi. In D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 12. Bd. Weimar, 1891, Böhlau, 206.

2 Vö. Schmidt-Lauber, Hans-Christoph: Begriff, Geschichte und Stand der Forschung. In Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Bieritz, Karl-Heinz (hrsg.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Leipzig, 1995, Evangelische Verlagsanstalt, 18.

3 Ez jelentheti *Az oltárszentség két színe* című írást, de a *Formula missae* előmunkálatait is. (H. K.)

4 Csepregi Z. ford. Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei*. 7. köt. *Levelek*. Budapest, 2013, Luther Kiadó, 323. 470. sz.

1523-at írunk, amikor Luther közreadja a megreformált latin nyelvű istentiszteleti rendjét, a *Formula missae-t* (teljes címe: *Formula missae et communionis pro Ecclesia Vuittembergensi*).⁵ A reformáció kezdetét – a 95 tétel közzétételét – követően 6 évvel történik mindez. Az események felgyorsultak. Eddigre már zajos liturgikus történetek után vagyunk. Luther is formálta a maga istentiszteleti gyakorlatát Wittenbergben. Ez egyszerre jelentett teológiai tisztázást, a mise érdemszerző, áldozati kultusz jellegétől való megtisztítását és formai átalakítást. A látható külső, formai változás nem jelentett gyökeres átalakulást, csupán azt, ami a teológiai tisztánlátásból következett, illetve ami a gyülekezet aktivizálását hozta. A reformáció tanítását követő környező gyülekezetek is kezdték kialakítani a maguk istentiszteleti rendjét, hiszen Luther számára a tartalmi egység, a teológiai megalapozottság volt a fontos, nem pedig a külső uniformis. Ugyanakkor azt is komolyan kell vennünk, hogy az egyház jó rendje, a tanítás tisztaságának biztosítója a végiggondolt, letisztult liturgia – annak formai kritériumaival, ahogyan a *lex orandi – lex credendi* ősi törvényszerűsége adja. A *Formula missae* – ahogy hosszabb nevében is szerepel – kimondottan a wittenbergi egyháznak a gyakorlatából született. Az ajánlás a zwickaui lelkésznek, Nikolaus Hausmann-nak szól, aki minden valószínűség szerint a motiválója és egyben sűrűítője volt a mű megszületésének.

Luther számára a tartalmi egység, a teológiai megalapozottság volt a fontos, nem pedig a külső uniformis.

Karl-Heinrich Bieritz, a XX. század egyik legnagyobb liturgiatudósa kiemeli azt a tényt, hogy a cím határozottan a gyülekezet kommuniójával végzett miséről tanúskodik. A külön mise és külön kommunió korábbi elterjedt gyakorlatával szemben Luther a kettőt itt egy rendbe olvasztja össze. Ez természetesen kizárja a votív misék egyszemélyes gyakorlatát, ahol elegendő, ha a misét végző pap van jelen.

Luther *Formula missae-je* előtt már volt példa megújított istentiszteleti gyakorlatra. Karlstadt Wittenbergben, Kaspar Kantz pedig Nördlingenben tartott már az 1520–21-es években német nyelvű „evangélikus misét”. Ezekben elhagyták az *Offertoriumot*, s a kánonból csak a szerzési igék maradtak meg, valószínűleg a *Praefatiót* és a *Sanctust* is törölték. Helyette a gyülekezetnek szóló intelmeket mondtak. Az úrvacsorát két szín alatt osztották ki, a gyülekezet tagjai kézbe vették az ostyát, és – magukhoz véve a kelyhet – itták a bort. Ugyanakkor – többek közt az istentisztelettel kapcsolatban – túlkapások is voltak, olyan radikális változtatások, amelyek zavargásokhoz vezettek. Ezek híre eljutott a reformátorhoz, aki Wartburg várában „raboskodott”. Amikor Luther visszatért, ismét bevezette (visszavezette) a latin nyelvű miséket, és a miseruhát is használta – de csak az istentisztelet eucharisztikus része alatt (ahogy ezt a korabeli ábrázolások is mutatják). Tehát a *Formula missae-nek* már volt előélete, mire Luther 1523-ban ezt a rendet közzétette.

5 Luther, Martin: *Formula missae et communionis pro Ecclesia Vuittembergensi*. In *WA* 12. Bd. (1. jz.), 205–220. A szöveg magyarul Csepregi Zoltán fordításában megjelenés előtt áll: *Formula missae* címen. In Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther válogatott művei*. 3. köt. *Felelősség a gyülekezetért: egyházszervező iratok*.

Miért várt ennyi ideig? Miért volt szükség a hat évre? Luther nem akart ajtóstul a házba rontani. Nem szándékozott mindent és mindenáron megváltoztatni. Az egyházat akarta belülről megújítani, s ehhez idő és türelem kell. Amikor a zavargásokról szóló rossz hírek hallatán visszatért wartburgi száműzetéséből, akkor sem a külső reformokkal foglalkozott, hanem elkezdett prédikálni – ekkor hangzottak el a híres Invocavit-prédikációk – és az igehirdetésben formálta a lelkeket. Ez után a lelkigyakorlattal is felérő, evangelizációt jelentő igehirdetés sorozat után kezd el magának az istentiszteletnek a megújításával foglalkozni.

Mise

Ne tévesszen meg minket a magyar protestáns – azon belül evangélikus – szóhasználat (istentisztelet), hiszen ez az ellenreformáció korának tudatos elhatárolódásából származik („ne használjuk a mise szót, mert az katolikusán hat, és biztosan az áldozatról szól”), illetve a felvilágosodás emberközpontú gondolkodásából fakad („az ember tiszteli az Istent”). Luther tudatosan és konzekvensen használta a mise kifejezést.

Mint ismeretes, a mise kifejezés eredete a IV. századig nyúlik vissza. Elbocsátást, elbúcsúzást jelent, amely elsősorban a katechumeneknek szólt – eleinte csak az igeliturgia végén, az eucharisztia előtt,⁶ amikor a még meg nem keresztelteknek távoznuk kellett. Ezen a ponton ugyanis az következett, ami már csak a hit „érzékszervével” volt megragadható, csak a „beavatottnak” szólt, azaz azoknak, akik Krisztus halálába és feltámadásába kereszteltettek meg. Az istentisztelet első fele publikus volt, azaz missziói karakterű, a második fele exkluzív, azaz zárt körű, hiszen az úrvacsorában Krisztus titkát ünnepelték. Az V. századtól kezdve már az egész „összenőtt” istentiszteletre használták a mise kifejezést. Luther mindenestre mind a latin, mind pedig a német istentiszteleti rendjében megtartotta az elnevezést: *Formula missae*, illetve *Deutsche Messe*.

Luther tudatosan és konzekvensen használta a mise kifejezést.

istentiszteletre használták a mise kifejezést. Luther mindenestre mind a latin, mind pedig a német istentiszteleti rendjében megtartotta az elnevezést: *Formula missae*, illetve *Deutsche Messe*.

Latin nyelv

A reformáció kiemelkedő szándéka és eseménye volt az anyanyelvűség bevezetése: az, hogy Isten szavát anyanyelven lehessen olvasni és hallgatni. Így természetes lett volna, hogy Luther elsőként egy anyanyelvű miseformulával rukkol elő. Nem ezt tette. Fontos volt az, hogy művelt emberek számára – akiknek praktikusán a latin volt a napi nyelvük – megszólaljon az evangélium. Természetesen itt nemcsak a tudóstársaira és a társadalmi elite gondolt, hanem elsősorban a fiatalokra, az egyetemistáira, akik egész Európából érkeztek Wittenbergbe, s akiknek közös („deák”) nyelvük volt a latin.⁷

6 Vö. Bieritz, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Berlin – New York, 2004, Walter de Gruyter, 5.

7 Érdemes megjegyezni, hogy a Kárpát-medencéből Wittenbergbe érkező *Hungarus* diákok sem a német nyelvben jeleskedtek, inkább a latint bírták. Nem véletlen hát, hogy többségük inkább a lati-

Ugyanakkor az sem feledhető, hogy a latin a világegyház nyelve volt. Tehát a *Formula missae* jó eszköz volt arra is, hogy a wittenbergi reformmozgalmak ne szigetelődjenek el a világegyháztól. Luther más nyelvek – akár a görög vagy a héber – liturgikus használatát is elképzelhetőnek tartotta (a diákoknak), de a nagy közös nyelv azt is jelenthette, hogy az evangélium megtisztított mondanivalóját, a reformáció üzenetét a diákok „deákul” vihették és hirdethették szerte a világon.

Luther ebben az értelemben egy fajta kétnyelvű programot gondolt ki és fejlesztett ki.⁸ Az elkészült latin mise után német misét tervezett. Ez azonban – végső formájában – csak három év múlva, 1526-ban látott napvilágot.

A *Formula missae* teljes egészében latin volt, csak az énekek voltak olykor németek – és természetesen az igehirdetés is német nyelven hangzott.

Megjegyzendő az is, hogy a Luther által nap mint nap használt két nyelvvel számos kevert liturgia is született. Ezekben több volt a latin, és kevesebb volt a német. Az irány mégis egyértelmű volt: a megreformált egyház gyakorlatát egyre inkább az anyanyelvű istentisztelet jellemezte.

Luther maga a *Formula missae*-ben azt javasolta, hogy a latin szövegek után német énekek csendüljenek fel graduáléként, *Sanctusként* vagy az *Agnus Dei* esetében. Sőt azt is javasolta, hogy a latin és német énekeket váltogassák – mindaddig, amíg az egész mise német nyelvűvé (anyanyelvűvé) nem válik.

A *Formula missae* helye a lutheri istentisztelet-reformban

A *Formula missae* újdonsága elsősorban nem a formájában, hanem az úrvacsora értelmezésében található. Luther elsősorban a mise kánonját vette nagyító alá, és ezen a ponton fejtette ki kritikáját, törölt szövegeket, és hozott változtatást.

Luther legnagyobb gondja a misével kapcsolatban az volt, hogy az átváltoztatás utáni szövegekből az derült ki, a pap Krisztus testét és vérének viszi az Isten elé engesztelésként, és ezáltal megismétlődik az áldozat. A probléma a reformátor számára abban állt, hogy így az Isten jótette és ajándéka (*beneficium Dei*) emberek művévé válik (*sacrificium hominis*). Az ember pedig ezzel a tettevel befolyásolni akarja az Istent, és el akarja érni, hogy Isten kegyelmet és üdvösséget

Fontos volt az, hogy művelt emberek számára – akiknek praktikusán a latin volt a napi nyelvük – megszólaljon az evangélium.

nul tanító Melanchthon közelébe kerül, az istentiszteletet pedig – a *Formula missae* révén – latinul élhették meg.

8 Bieritz: *Liturgik...* (6. jz.), 31.

adjon. A mise kritikája és megújításának motivációja tehát Luther központi témájából, a megigazulásról szóló tanításból következett.⁹

A reformátor kritikája egyértelműen szembefordult a mise áldozatként való értelmezésével, bűnös tévútnak tartotta a magán- és csöndesmiséket, továbbá az ún. „szemek kommunikációját”, amelynek gyümölcseként a hívő a megismételt áldozatra tekintve az ostyában jelenlevő Krisztust imádvá (szentségimádás) tapasztalja meg a kegyelem működését.¹⁰ Ehelyett ismételtén a megigazulásról, Isten megigazító kegyelméről beszél, amelyet legnagyobb ajándékában, az eucharishtiában kínál. Luther számára a megigazulás csakis és kizárólag hit által, nem pedig em-

A reformátor kritikája egyértelműen szembefordult a mise áldozatként való értelmezésével

beri cselekedetek vagy cselekmények által jön létre. Isten az, aki megigazít hit által. Az eredeti misekánon azt sugallja, hogy Krisztus nem elég kedves Isten előtt, de a pap kéri, hogy fogadja Isten kegyelmesen ezt az áldozatot.

Hogy jól értsük a *Formula missae* teljes iratát, tisztázni kell a reformátor úrvacsora-értelmezésének lényegét. Az eucharisztia mindenekelőtt Isten rajtunk végzett műve (*Werk Gottes*). Kizár minden emberi teljesítményt (*sacrificium, opus bonum, meritum*). Az úrvacsora kizárólag Isten szolgálata és ajándéka (*beneficium, donum, testamentum, sacramentum*).¹¹ Az eucharisztia a hit műve. A keresztény ember a hitben válik részesévé Krisztus papságának. Mindannyian királyok és papok vagyunk, akik Krisztusban hiszünk, hiszen Isten mindent meg akar osztani azokkal, akik benne hisznek.¹² Az egyetemes papság nem tisztség, hanem szolgálat, amely a Krisztus által kapott ajándékban való hitből fakad, és a hálaáldozatban és az önátadásban (önfeláldozásban) válik láthatóvá. A nyugati kereszténység miséjében az az evangéliumellenes gondolat

A nyugati kereszténység miséjében az az evangéliumellenes gondolat jelenik meg Luther szerint, mely az emberi áldozat által nyeri el Isten jóindulatát.

jelenik meg Luther szerint, mely az emberi áldozat által nyeri el Isten jóindulatát. Az ember által felajánlott áldozat nem Krisztus áldozatának bemutatása, hanem a hitből fakadó hála és jócselekedet megvalósulása. Ez az áldozat pedig nem más, mint a keresztység megvalósulása.

9 Vö. Bieritz: *Liturgik...* (6. jz.), 454. Ugyanezt állítja Meyer-Blanck, Michael: *Gottesdienstlehre*. Tübingen, 2011, Mohr Sibeck, 154.

10 Vö. Meyer-Blanck: *Gottesdienstlehre...* (9. jz.), 161.

11 Teológushallgatóimnak úgy tanítom, hogy az istentisztelet nem azt jelenti, hogy az ember tiszteli az Istent, hanem azt, hogy az Isten teszi tiszteletét az embernél, sőt az Isten tiszteli az embert mint teremtményét, az Atya a gyermekét, és megajándékozza.

12 „[O]mnes in Christo sumus sacerdotes et reges, quicumque in Christum credimus”. Mar. Lutheri tractatus de libertate christiana. In *D. Martin Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe. 7. Bd. Weimar, 1897, Böhlau, 56.

Meghalunk a bűnnek. Az új ember pedig hitből ünnepel és cselekszik. Ezért az úrvacsora a hit műve.

Luther féltette a gyülekezetet attól, hogy nem tudják ezt megragadni, ezért elsősorban abban változtatott, amit a gyülekezet a csendes (*secreta*) imádságban elmondott kánonként nem is hallhatott, mert azt a pap magában mondta. Ugyanakkor hitt abban, hogy a bűnbánatról, az evangélium bűnbocsátó erejéről és a hitről tartott igehirdetése eljuttatják a gyülekezetet oda, hogy tudatos és aktív résztvevője legyen az eucharisztia ünneplésének. Ezért került az igehirdetés a megújított istentisztelet középpontjába.¹³

Luther nem vállalkozott arra, hogy új szöveget írjon a mise kánonjához. Ehelyett visszanyúlt az ógyház eucharisztiaértelmezéséhez és -gyakorlatához, amelyben az anamnézisnek központi és kiemelt szerepe volt. Isten emlékezzék meg arról, amit Krisztusban tett, és tegye jelenvalóvá (egyidejűvé) Krisztus áldozatát számunkra.¹⁴

Amíg a misegyakorlat torzulásában elegendő volt az átlényegítést végző pap jelenléte, addig Luther számára az istentisztelet elengedhetetlen feltétele a gyülekezet jelenléte, hiszen a kegyelmes Isten találkozik népével, és kínálja neki az üdvösség eledelét és italát. A mise így Isten népének ünnepe. Az örök életet ajándékozó Isten van jelen. Ez a *beneficium Dei!*

Bizonyára Luther több olyan tételt is féltetett a misekánonban, ami számára kedves volt, vagy legalábbis nem ellenkezett biblikus gondolkodásával, de a helytelen értelmezés veszélye miatt lemondott arról, hogy benne hagyja a misegyakorlatban. Tette azért, hogy gyülekezet a lényegre koncentráljon, a külsőségek és az esetleges félreértések helyett Krisztus ajándékozó jelenlétére.

Luther számára az istentisztelet elengedhetetlen feltétele a gyülekezet jelenléte

Mi célból készült a *Formula missae*?

„Luther *Formula missae et communionis*...-a nem közvetlen liturgikus használatra készült, sokkal inkább pasztorál-liturgikus segítségnek”,¹⁵ tulajdonképpen egy „kézikönyvnek”. Azaz nem egy rendet közöl, amelyben listaszerűen felsorolja az egyes tételeket, hanem úgy ír a tételekről, hogy közben elmondja azoknak funkcióit, dramaturgiai helyét, teológiai lényegét.

Volt, aki megpróbált a *Formula missae*-ből praktikusán, jól használható istentiszteleti rendet formálni. Erre példa Bugenhagen istentiszteleti rendje. De még Bugenhagen is úgy készítette el ezt a rendet, hogy összevonta a három évvel később született *Deutsche Messével*. Így született meg Braunschweig istentiszteleti rendje 1528-ban.

13 Schmidt-Lauber, Hans-Christoph: Die Eucharistie. In *Handbuch der Liturgik*... (2. jz.), 226.

14 Schmidt-Lauber, Hans-Christoph: *Die Zukunft des Gottesdienstes. Von der Notwendigkeit lebendiger Liturgie*. Stuttgart, 1990, Calwer Verlag, Az egész kötet ezt a szemléletet hordozza.

15 Hafenscher K. ford. Schmidt-Lauber: *Die Zukunft*... (14. jz.), 454–455.

Az alábbiakban részletesen bemutatjuk az irat alapján Luther véleményét és ajánlásait az egyes liturgikus tételekkel kapcsolatban, majd összefoglalásként rögzítjük a *Formula missae* alapján kialakult istentiszteleti rend vázát.

A Formula missae felépítése és elemei

Luther azt javasolja, hogy a gyülekezet a mise elején a megszokottan hagyományos *Introitus* helyett a teljes zsoltárt énekelje. Szüksége is van a gyülekezetnek erre.

A *Kyriét* és az angyalok énekét, a *Gloria in excelsis...*-t megtartotta. Nemcsak azért, mert ezek biblikus szövegek, hanem azért, mert lelkületükben ez illik a Krisztusban hívő emberhez: az alázat, az imádat és a dicsőítés. A *Kyrie* itt még a megszokott dallamokkal és a kilencszeres formákkal (3 *Kyrie eleison*, 3 *Christe eleison* és ismét 3 *Kyrie eleison* hangzott el) jelenik meg – őrizve a tradíciót. Luther később itt is új énekeket és számbeli egyszerűsítést hozott, redukálva a *Kyriék* számát összesen háromra.

Szintén megőrzi a kollektá imádságot, ha az „istenfélő”.¹⁶ Hozzá is teszi: jóformán mind ilyenek a vasárnapi kollekták. Szemben azonban a római misegyakorlat háromszoros imájával, Luther egyetlen krisztocentrikus, vagyis Krisztus-központú kollektára egyszerűsít.

Kritikát gyakorol a mise perikópáival kapcsolatban is. Hiányolja azokat a textusokat, amely a hit helyes értelméről, azaz lényegéről szólnak. A perikópaválogatással Luther gondja az volt, hogy például Pál apostol leveleiből elsősorban nem a hitre vonatkozó szakaszokat jelölték ki, hanem inkább a moralizálókat. Mivel ez a gyakorlat Luther szerint a cselekedetekre helyezi a hangsúlyt,

ezek a szakaszok eltérnek a Szentírás lényegi mondanivalójától, amely Isten jóságáról, kegyelméről és a hit által való elfogadásáról szól. Nem kíméli az evangéliumi perikópákat sem. Összeállítóikat ugyanúgy erős kritikával illeti, mint az epistolarendet összeállítókat, akiket feltűnően tanulatlanoknak és olyan emberek-

Kritikát gyakorol a mise perikópáival kapcsolatban is. Hiányolja azokat a textusokat, amely a hit helyes értelméről, azaz lényegéről szólnak.

nek nevez, akik a cselekedetekre babonásan hangsúlyt helyeznek. Azt írja, hogy „még nincsen itt az ideje, hogy ezen a helyen újításokat vezessünk be, hacsak nem valami istentelen szöveget olvasnak fel”.¹⁷ Ezzel minden valószínűség szerint a szentek legendáira és egyéb kegyes iratokra gondolt a reformátor. A perikópákkal való foglalatosságot későbbre halasztja azzal az indokkal,

16 A latin szövegben: *modo sit pia*, a németben: *so es denn gottesfürchtig ist*. *Formula missae et communionis pro Ecclesia Vuittembergensi*. In Luther, Martin: *Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*. 3. Bd. *Die Kirche und ihre Ämter*. Leipzig, 2009, Evangelische Verlagsanstalt, 656–657.

17 Lásd 5. jz.,

hogy mindazt a „csorbát”, amit ezek a lekiók okoznak, „most már az anyanyelven tartott prédikáció kiköszörülheti.”¹⁸ Hozzáfűzi: „adja meg ehhez a támogatását Krisztus!”

Az olvasmányok között a graduáléneket és az *Alleluját* megtartja (két versszakkal), a *Tractusról*, a hosszú graduálról és a szekvenciáról azonban lemond. Ha ezek hosszabbak, akkor azt javasolja, hogy otthon énekelheti az, aki akarja.

Az evangélium olvasásához bizonyos rítusok kapcsolódtak, kapcsolódnak ma is. Ezek külsőségek, de jelentősen emelik az ünnep fényét, kiemelve az evangélium központi szerepét. Gyertyagyújtás, vonulás az evangéliumos könyvvel, tömjénezés, meghajlások, az evangéliumos könyv megcsókolása,¹⁹ speciális kereszttetés²⁰ stb. Luther egyiket sem teszi kötelezővé, de nem is tiltja, hanem ismét csak a liturgiát végzőre bízta: mindenki szabadon dönthet.

A *Formula missae* leírásánál a hitvallással kapcsolatban is a szabadságot említi Luther: „Semmi kifogásom az ellen, hogy énekeljék a megszokott niceai hitvallást, ez a lelkészre van bízva.”²¹

A prédikáció helye a niceai hitvallás után volt, de ne feledjük: a hitvallás az evangélium után következett, tehát arra való válaszként funkcionált. Ugyanakkor a prédikáció helyét is ilyen szabadon kezelheti a lelkész: „Semmi sem múlik azon, hogy a Hitvallás után vagy a mise Introitusa előtt tartják-e meg.”²²

Nem közismert a későbbi lutheránus egyházakban az a javaslat, miszerint van egy fontos ok, ami miatt a prédikációt a mise előtt kellene tartani. „Mivel az evangélium a pusztában kiáltó szó (Ézs 40,3.6 Mt 3,3), amely a hitetleneket hitre szólítja, a mise viszont magának az evangéliumnak a használata és az Úr asztalának közössége, amely a hívők számára van rendelve, és külön

„Semmi kifogásom az ellen, hogy énekeljék a megszokott niceai hitvallást ...”

18 Lásd 5. jz.,

19 A bevonulási körmenetben az evangéliumos könyvet a diakónus vagy lektor felemelve hozza, majd még az oltárcsók előtt (meghajlás nélkül) az oltárra helyezi. Az *Alleluja* alatt a diakónus vagy maga a pap ünnepélyes menetben, felemelve, gyertyák és tömjénező után haladva az oltárról az ambóhoz viszi. Az ambón a pap vagy a diakónus kinyitja, és a bevezető szavak után megtömjénezi három irányban két-két lendítéssel, a felolvasás után pedig megcsókolja. Füzes Ádám: Liturgia: Az evangéliumos könyv. <https://ujember.hu/liturgia-3741/> (letöltve: 2023. június 6.).

20 A IX. századtól szokás, hogy az evangélium előtt minden jelenlévő kereszttet vetett. Nem sokkal később ebből hármas kereszttetés lett: homlokunkra (mert értelmünkkel megismerjük), szánkra (mert megvalljuk), szívünkre (mert lelkünkbe akarjuk zárni Krisztus tanítását). A pedagógiai célzatú liturgikus jelkép fontos gyakorlattá lett. Ha minden átmenet nélkül kezdték volna el olvasni az evangéliumot, akkor nem biztos, hogy tudatosították volna: Krisztus most is jelen van, és szól hozzánk. Mialatt áhítattal magamra rajzoló a három kis kereszttet, van időm összpontosítani, koncentrálni Jézusra, aki örömhírt mond számomra. <http://www.plebانيا.net/tarsalگو/?op=view&id=639> (letöltve: 2023. június 6.).

21 Lásd 5. jz. folytatólagosan

22 Lásd 5. jz., <218>

lehetett végrehajtani. Mi azonban szabadok vagyunk, és nem létezik semmilyen megkötő indok, ülönösképpen azért, mivel mindaz, ami a Hitvallásig történik a misében, emberi mű és szabad, mivel nem Isten parancsolta meg, ami miatt nem is tartozik szükségszerűen a miséhez.”²³

A *Formula missae*-ben a prédikáció nyelvét illetően is szabad mozgásteret ad Luther. Szabadon lehet dönteni – írja – arról, hogy anyanyelven mondják-e. Ne feledjük, az egész *Formula missae* egy latin nyelvű liturgikus esemény leírása.

Az *Offertoriumot* teljesen elhagyja, nem is pótolja semmivel. Ennek oka az, hogy ettől a ponttól kezdve érzi Luther azt a veszedelmes torzulást, amely Krisztus műve helyett emberi művé változtatja a misét, ezzel a lényegét teszi tönkre. Korának és személyiségének vehemenciájával kritizálja ezt a folyamatot: „Most következik amaz egész szörnyőség, amelynek szolgálatára kényszerítették mindazt, ami a misében ezt megelőzte, ami miatt azt felajánlásnak (*Offertorium*) is nevezik. Ettől kezdve mindennek áldozatbemutató hangzása és bűze van.”²⁴ Mindezt XXI. századi szemmel olvasni, az ökumené fáradságos, de eredményes folyamatában értelmezni nem egyszerű. Erre visszatérünk jelen tanulmányunk utolsó fejezetében. Mindenesetre Luther éppen az *Offertorium* kapcsán határolódik el a legjobban kora római egyházának miseteológiájától és -gyakorlatától. „El kell vetnünk mindazt, ami áldozatnak hangzik, az egész misekánonnal együtt. Ragaszkodunk ahhoz, ami tiszta és szent – és mi így fogunk hozzá a mi misénkhez.”²⁵ A *Credót* és a prédikációt közvetlenül az úrvacsorai liturgia követi. A megszokott rend szerint előkészítik a kenyeret és a bort. Ha pedig a prédikáció az istentisztelet előtt hangzik, akkor a *Credo* éneke alatt már zajlik az előkészítés (*apperetur*): *sub symbolo vel post concionem*.

„El kell vetnünk mindazt, ami áldozatnak hangzik ...”

A kenyér és a bor előkészítése után Luther megtartja a *Praefatióban* lévő dialógusokat: Az Úr legyen veletek! – És a te lelkeddel! – Emeljük fel szívünket! – Felemeltük az Úrhoz.²⁶ – Adjunk hálát az Úrnak, a mi Istenünknek – Méltó ez és

igaz! – Valóban méltó és igaz, illő és üdvösséges, hogy mindenkor és mindenhol hálát adjunk neked, szent Urunk, mindenható Atyánk, örök Istenünk, Krisztus, a mi Urunk által. A *Praefatio* itt véget ér, s rögtön következnek a szerzési igék. Ennek oka Csepregi Zoltán szerint az,²⁷ hogy a hagyományos folytatás a *Praefatio* és az *Epiklesis* által esetleg a mise áldozat jellegére utalt, amit Luther tudatosan kerülni akart.

23 Lásd 5. jz. <222>

24 Lásd 5. jz. <229>

25 Lásd 5. jz. folytatólagosan

26 A „Felemeltük/felemeljük az Úrhoz.” formula a ma használatos magyar fordításban hangzik így. Az eredeti, Luther által is használt és ajánlott misében egy tömör latin kifejezés szerepel: *Habemus ad Dominum*. Nehezen fordítható: az Úrnál van? Az Úrnál tudjuk? Egyik sem fejezi ki jól az eredeti mondatot. A válasz értelmének megragadásában segíthet a *Formula missae* német fordítása: „wir wollen sie beim Herrn haben” (‘Az Úrnál akarjuk tudni’ vagy ‘Azt akarjuk, hogy az Úrnál legyen’).

27 *LVM* 3. köt. (5. jz.), old. 78. jz.

A különböző istentiszteleti rendek a *Formula missae* hatására (és a *Deutsche Messe* impulzusai nyomán) többféle funkciótypust képviselnek²⁸. A *Formula missae*-hez legközelebb álló, tehát Luther szándékának leginkább megfelelő az, ahol központi szerepet játszik a *verba testamenti* (a szerzési ige), ez pedig az eucharisztia kontextusában értendő – azaz a nagy hálaadó imádság része. A nyugati liturgiátradíció ebben az imádságkarakterben és imádságkeretben tovább él.²⁹

Luther számára természetes volt, hogy a liturgus recitálva énekli a szerzési igéket – mint a Miatyánkot vagy az evangéliumi olvasmányt is. Ha így történik, Luther javasolja, hogy a *verba testamenti*t a Miatyánkkal azonos tónuson recitálják. Ugyanakkor itt is szélesre tárja a kaput és rábízta a lelkészre, hogy halkán vagy hangosan recitálja-e ezeket a szavakat. („Minden istenfélő lélek legyen szabad mindezekben.”)

Luther számára természetes volt, hogy a liturgus recitálva énekli a szerzési igéket

Ezután következik a *Sanctus*, amit a kórus énekel, majd folytatódik a *Benedictusszal*. Luther arra biztat, hogy régi szokás szerint – elsősorban a gyengék miatt, akik boszszankodnának is a jel gyors megváltoztatása miatt – emelje föl a lelkész a kenyeret és a kelyhet. Tehát a reformátor megtartja az eleváció lehetőségét – feltételezve annak helyes értelmezését és értését.

A szerzési igéket kísérő jeleket Luther nem alkalmazza³⁰. A *verba testamenti* közvetlenül követi a Miatyánk, majd „hamar” hangozzék el a *Pax Domini*, az Úr békéje, hiszen ez valójában az áldozók bűneinek nyilvános feloldozása. Majd így fogalmaz: „Az evangéliumnak ez a világos szövege, amely a bűnök bocsánatát hirdeti, ez az egyetlen és legméltóbb előkészület az Úr asztalához, ha hittel fogjuk fel. Ez nem jelent mást, mint ha Krisztus maga mondta volna ki tulajdon szájával.”³¹ Ezért fontos, hogy ezt a lelkész ne csak elmondja, hanem meghirdesse úgy, hogy a nép felé fordul. Ezek után következhet a *Communio*, az áldozáshoz járulás, ami alatt az *Agnus Dei* éneket éneklik.

A hagyományos latin mise imádságos rendjében itt egy újabb papi könyörgés következik: „Úr Jézus Krisztus, az élő Isten Fia, aki Atyád akaratából...”³² Ennek használata is elfogadható a

28 Luther a *Formula missae* és a *Deutsche Messe* istentiszteleti modellje mellett egy harmadikra is gondolt, amely kötetlen renddel az odaszánt életű hívek belső körének istentisztelete volt. Ebben Luther szerint már el lehetett volna hagyni minden formális keretet. Ez azonban – e realításra a reformátor is rájött – nem volt megvalósítható.

29 Vö. Bieritz: *Liturgiák...* (6. jz.), 474.

30 A kenyér megtörését és egy darabkájának a kehelybe tételét elhagyja. Egyben elhagyja az itt szokásos imádságot is: „Kérünk téged, válts meg minket...” (*Libera nos quaesumus*).

31 Lásd: Jz 5. folytatólagosan

32 *Domine, Iesu Christe, fili Dei vivi, qui ex voluntate patris...*

reformátor számára, de azt ajánlja, hogy a papra vonatkozó egyes számot – „az Úr teste őrizze meg lelke” – alakítsa át: őrizze meg lelked (vagy lelkünket) az örök életre.³³

Ezután egy újabb ponton ismét a szabad választás lehetőségét kínálja fel: ha az áldozás alatt énekelni akarnak, énekeljenek.

A *Communio* gyakorlati megvalósításánál Luther ugyancsak nagy szabadságot kínál. A lelkész döntése, hogy milyen rend szerint akarja venni és adni az úrvacsora két színét. Lehetséges, hogy egymás után megáldja a kenyeret és a bort, majd kiosztja, de az is, hogy miután megáldotta a kenyeret, rögtön kiosztja azt, és ezután jön a bor megáldása, majd kiosztása. Ez utóbbi Luther szerint közelebb áll az utolsó vacsora eseményéhez. Ugyanakkor a háttérben érezhetjük azt a gondolatot, hogy ez is megerősítette: nem átváltoztatásról van szó, hanem arról, hogy amikor Jézus szava, az ige hangzik, akkor az oltárra hozott kenyér Krisztus teste. Így az igét és az anyagot közvetlen kapcsolatba hozza. Luther az e kettő között való szabad választásánál is utal a pasztorális szempontra.

amikor Jézus szava, az ige hangzik,
akkor az oltárra hozott kenyér Krisztus teste.

Amihez viszont Luther ragaszkodik, az a két szín alatti úrvacsoraosztás. Két éven keresztül tolerálta a gyengéket oly módon, hogy lehetőséget nyújtott az egy szín alatti áldozásra. Ez alatt az idő alatt azonban folyamatosan tanított

– többek közt az evangéliumok két szín alatti úrvacsoravételről szóló szakaszait. A türelem ideje azonban lejárt. „Krisztus alapításának megfelelően egyaránt osszák ki mindkét színt, így kérjék és így is szolgáltatassák ki azokat.”³⁴ A zsinat bárhogy is határoz, nem írhatja felül az evangéliumot. Csak az evangéliumért kell a két színhez ragaszkodni!

A XVI. század elején használt, a *Communio*t követő imádságok³⁵ Luther szerint szinte mind „az áldozatot visszhangozzák”.³⁶ Ehelyett több imádságot ajánl, amelyben az egyes szám első személyű formuláknak ismét a megváltoztatását javasolja: „Urunk, amit szánkkal vettünk...” (*Quod ore sumpsimus, Domine...*) vagy „Tested, Urunk, amit vettünk...” (*Corpus tuum, Domine, quod sumpsimus...*). Ezután következzenek a szokott befejező mondatok az imádság záradékaként: „Aki élzs és uralkodol...”, majd a dialógusformula: „Az Úr legyen veletek...” (*Dominus vobiscum...*). Az *Ite, missa est* helyett hálaadásra hívjanak: „Dicsérjük az Urat!” (*Benedicamus Domino!*). Ehhez mondható/énekelhető a *Halleluja*, vagy zárható a vespera *Benedicamus*ával: „A teremő Atya Isten...”

33 Itt az eredeti latinban az enyém alakot a tied szóra javasolja változtatni. Tehát egyes szám második személyre, vagy ha szükséges, többes szám első személyre.

34 Ittész D. ford. Luther: *Formula missae...* In *Studienausgabe...* 3. köt. (16. jz.), 670: *Quare simpliciter iuxta institutum Christi utraque species et petatur et ministretur.*

35 Az *Evangélikus istentisztelet. Liturgikus könyv* (Budapest, 2007, Luther Kiadó, 56) ma ezt az egyetemes liturgikus szóhasználatat *Postcommuniónak* nevezi.

36 Lásd: Jz 5. folytatálagosan

A végén hangozzék el a szokásos áldás, vagy használják az ároni áldást,³⁷ de lehet zsoltárból mondott áldás is,³⁸ hiszen Krisztus is ilyesfajta áldást mondott tanítványaira mennybemenetele előtt.³⁹

Összesítve a Luther által körüljárt liturgikus tételeket, az istentiszteleti forma így nézhetne ki:

[IGEHIRDETÉS: ha nem a hitvallás után van]

INTROITUS vagy akár egy egész zsoltár

KYRIE ELEISON

GLORIA IN EXCELSIS

KOLLEKTA IMÁDSÁG

EPISTOLA

GRADUÁLÉNEK és HALLELUJA

EVANGÉLIUM

NICEAI HITVALLÁS

IGEHIRDETÉS, ha nem hangzott el már az *Introitus* előtt

A KENYÉR ÉS A BOR ELŐKÉSZÍTÉSE vagy a hitvallás alatt, vagy a prédikáció után

PÁRBESZÉDES FELHÍVÁS A PRAEFATIO ELŐTT *Dominus vobiscum – Sursum corda – Gratias agimus tibi*

PRAEFATIO

IMÁDSÁGOS CSEND

SZERZÉSI IGÉK ELMONDÁSA *Qui, pride quam pateretur, accepit panem gratias agens, fregit, deditque discipulis suis, dicens: Accipite, comedite, hoc est corpus meum, quod pro vobis datur. Similiter et calicem, postquam caenavit, dicens: Hic calix est novi testamenti in meo sanguine, qui pro vobis et pro multis effundetur in remissionem peccatorum. Haec quotiescunque feceritis in mei memoriam faciatis.*

SANCTUS és BENEDICTUS ELEVÁCIÓVAL, mialatt a kórus a *Benedictust* énekli

MIATYÁNK az *Oremus praeceptis salutaribus moniti...* bevezetéssel

BÉKEKÖSZÖNTÉS *Pax Domini...*

AGNUS DEI mint ének a *communio*hoz

A PAPOK ÚRVACSORAVÉTELE – A NÉP ÚRVACSORAVÉTELE A *Domine, Iesu Christe, fili Dei vivi...* imádsággal és a hagyományos osztásformulával

COMMUNIO Kommúniós ének

POSTCOMMUNIO *Quod ore sumpsimus...*

ELBOCSÁTÁS ÉS ÁLDÁS *Dominus vobiscum – Benedicamus Domino* – a szokásos vagy az ároni áldás

37 4Móz 6,24–26.

38 Zsolt 67,7–8: „[...] megáld bennünket Istenünk, az Isten. Megáld bennünket az Isten, féljék őt mindenütt a földön!”

39 Vö. Lk 25,51

Hitvizsgálat mint az úrvacsora feltétele

Luther a konzekvens tanítással és a helyes gyakorlattal el akarta kerülni, hogy az áldozás valami végig nem gondolt szokásgyakorlat, illetve bárminemű görcsös kötelesség legyen. A tudatosság és az önkéntesség, sőt a belső vágy és igény mozgassa a hívő embert, amikor elszánja magát az úrvacsora vételére.

Nicolaus Hausmann-nak, Zwickau püspökének írja egy 1523 októberében kelt levelében Luther: „[...] az a szándékom, hogy a jövőben senki sem járulhat a szentséghez, csak ha kikérdezik és helyesen ad számot hitéről, a többieket pedig kizárjuk.”⁴⁰

A *Formula missae*-ben így fogalmaz: „Az lenne helyénvaló, hogy a keresztséghez hasonlóan alakuljon ki az a rend, hogy a lelkéssel előzetesen közlik, kik lesznek azok, akik áldozni szeretnének. Ők maguk kérik, hogy magukhoz

vehessék az Úr vacsoráját, hogy a lelkész tudja a nevüket, és tudja, milyen életet élnek. Azután addig ne engedje oda a kérelmezőket, amíg azok számot nem adtak a hitükről, és nem válaszoltak arra a kérdésre, hogy értik-e, hogy mi az Úr vacsorája, hogy mit ad nekünk, és hogy mi

„... az a szándékom, hogy a jövőben senki sem járulhat a szentséghez, csak ha kikérdezik és helyesen ad számot hitéről, a többieket pedig kizárjuk.”

célből akarják azt magukhoz venni.”⁴¹ Vagyis abban a helyzetben kell lenniük, hogy fejből el tudják mondani a szerzési ígéket, és ismertetni tudják, hogy azért jönnek, mivel a lelkiismeretük bűnökkel terhelt, vagy halálfélelemből, vagy mert más kísértések kínozzák őket, és hogy éheznek és szomjaznak a kegyelem és az üdvösség ígését és jelét, hogy a lelkész szolgálata által magától az Úrtól kapják meg, és megvigasztalódnak és megerősödjenek. Felbecsülhetetlen szeretetében ezért adta és alapította Krisztus ezt a vacsorát, és mondta: „Vegyétek és egyétek...”

Mindebben szinte a konfirmációi vizsga elemeit véljük felfedezni, de Luther itt rendszeres kikérdezésről beszél, aminek legalább évente egyszer meg kell történnie. Reformátorunk kiemeli, hogy itt az úrvacsora kellő megértéséről van szó, a hitről, a szentség helyes használatáról.

Luther itt rendszeres kikérdezésről beszél, aminek legalább évente egyszer meg kell történnie.

Hogy mennyire lelkipásztori karakterű az irat, az abban is megfigyelhető, hogy a lelkész ezután is kísérje az úrvacsorázók életét, hogy életükkel és szokásaikkal bizonyítják-e hitüket és értelmüket.

Szól arról is, hogy az úrvacsora-közösség része a hitvallásnak: keresztyének vallják magukat Isten, az angyalok és az emberek között. Ezért van szükség arra – így Luther –, hogy az úrvacsorát vevők külön, láthatóan álljanak meg

40 Csepregi Z. ford. In *LVM* 7. köt. (4. jz.), 373. 678. sz.

41 Ittzés D. ford. Luther: *Formula missae*... In *Studienausgabe*... 3. köt. (16. jz.), 666: *Deinde petentes non admittat, nisi rationem fidei suae reddiderint, et interrogati responderint, an intelligent, quit sit caena domini, quid prastet, quo usu illa velint potiri.*

az oltár előtt. Ezzel nem törvényt akar felállítani, hanem azt kívánja megmutatni, hogy szabad keresztények részéről derék és tisztességes dolog, ha szabadon megmutatják magukat.

Az úrvacsora feltételeként emlegetik sokan a gyónást – akár a magán-, akár a közösségi gyónást. Luther hasznosnak, de nem szükségesnek tartja a magángyónást. Ne követeljék ezt meg az emberektől! Ugyanakkor szól az úrvacsorára történő előkészületről. Ez mindenkinek szabadságában áll: akár böjttel, akár imával.

Az egyházi év

Az egyházi évet Luther jelentősen egyszerűsíti. Az egyszerűsítés a tisztítás eredménye. A szentek ünnepeit jelentős számban megszüntette, csak a bibliai szentek ünnepe maradhatott használatban, abból is néhányat – a közelben lévő ünnep javára – háttérbe szorított. Így tett például János evangélista ünnepével (dec. 27.) azért, hogy még nagyobb hangsúly kerüljön karácsony ünneplésére.

Luther idejében az egyes ünnepekre a *Halleluja* trópusaiból⁴² kialakult szekvenciák voltak használatban. Ezeket megszüri, azokat ajánlja, amik Krisztusra, illetve a Szentlélekre vonatkoznak, és feloldja az ünnephez kötött voltukat is.

Vasárnapokon és ünnepnapokon tartsanak a lelkészek misét. „A többi napon, amelyeket hét-köznapoknak nevezünk, nem látok semmit, amit ne lehetne érvényben hagyni, csak miséket ne tartsanak. Mert az egyházi évben a *matutinum* a három olvasmánnyal, a zsolozsma imaórái, aztán a vespera és a kompletórium – a szentek ünnepeit kivéve –, mindez nem más, mint ígék a Szentírásból.”⁴³

Vasárnapokon és ünnepnapokon tartsanak a lelkészek misét.

Énekek

Luther ezt írja a *Formula missae*-ben: „Azt akarom, hogy sok német énekünk legyen, amelyeket a nép a mise alatt, vagy a Graduale, a Sanctus és az Agnus Dei mellett énekelhet. Mert ki kételkedik abban, hogy azokat az énekeket, amelyeket most a kórus énekel, [...] korábban az egész gyülekezet énekelte?”⁴⁴

42 Gazdagon díszített hallelujadallamok, amelyeknél hajlítások hosszú sora kerül egy-egy szótagra, később az ünnepekhez kapcsolódó szövegeket kaptak, ahol az eredeti hajlítások minden egyes szótagjára szöveg került. A késő középkorban oly mértékben elburjánzott a szekvenciairodalom, hogy maga a római egyház is fontosnak látta a számuk csökkentését és a használatuk szabályzását.

43 Lásd: Jz 5. folytatólagosan

44 Idézi Ecsedi Zsuzsa: Az énekszerző Luther Márton és az *Erős vár a mi Istenünk*. *Vallástudományi Szemle*, 2017. 4. sz. 28. 6. jz. <https://kantorkepzo.lutheran.hu/3egyeb/Ecsedi-Luther.pdf> (letöltve: 2023. június 9.).

„**Azt akarom**, hogy sok német énekünk legyen, amelyeket a nép a mise alatt, vagy a *Graduale*, a *Sanctus* és az *Agnus Dei* mellett énekelhet.”

„Ezeket az énekeket a püspök úgy rendezheti el, hogy a latin énekek után, vagy pedig naponta változóan, egyszer latinul, máskor anyanyelven énekelnék őket, amíg aztán az egész mise anyanyelven zajlana.”⁴⁵ Luther hivatkozik arra, hogy nincs még elég ének, de nincs elég

énekköltő vagy művészi szinten alkotó zeneszerző sem, aki énekeket írna.

Konkrét énekeket is megemlít, amiket szívesen énekelne. Ilyen ének az *Áldassék Isten, hála jóságáért...* kezdetű. Ugyanakkor ebből az énekből is kihagyna olyan részt, ami nem ide való, vagy a torzult miseszemléletet tükrözi. Tudjuk, hogy később ezt az éneket maga Luther fordította és dolgozta át (*EE* 304). Értékes énekként említi a *Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét...* kezdetűt (*EE* 232). Mindezeket azért írja le, hogy bátorítsa a német költőket: szerezzenek istenfélő énekeket. Erről ír – ugyancsak az 1523-as évben – Georg Spalatinnak: „Az a tervünk, hogy a próféták és a régi egyházatyák példájára anyanyelvi zoltárokat, azaz lelki énekeket költünk a köznép számára, hogy Isten igéje az éneklés által is megmaradjon az emberek körében.”⁴⁶

A *Formula missae* végén még – a zoltározás olvasmányaival kapcsolatban – visszatér az éneklésre, ugyanis fontos számára, hogy ne csupán nyelvükkel és értelem nélkül végezzék azt, nehogy az egésznek olyan hangzása legyen, mint a sípnek vagy a hárfának.

Végül szól az énekek válaszjellegéről. A himnuszok és a *Te Deum* (Téged, Isten, dicsérünk...) pontosan azt tanúsítják, amit az „Istennek legyen hála” mondat szintén tanúsít, nevezetesen azt, hogy a magyarázatok vagy homíliák után a keresztények dicsőítették Istent, és hálát adtak Isten igéjének kinyilvánított igazságáért. Azt szeretném, hogy a mi anyanyelvű énekeinket ugyanígy írják meg”.⁴⁷

Az irat pasztorális jellege

A *Formula missae* azzal, hogy nemcsak egy szikár istentiszteleti rendet közöl, hanem bibliai idézetekkel, tradícióismertetéssel, észszerű magyarázattal és a jobbítás szándékával szólal meg, lelkipásztori feladatot is végez. Teszi ezt a szolgálatot végző lelkészek felé éppen úgy, mint a gyülekezet felé.

Óv attól, hogy tudatlanul helytelen mondatokat mondjunk, és az istentisztelet lényegével ellenkező mozdulatokat tegyünk. Bátorít arra, hogy ami jó, azt fogadjuk el, őrizzük meg, folytassuk. A bátorítás arra is vonatkozik, hogy merjünk szakítani azzal, ami ellenkezik Isten igéjével,

45 XY – Ittész D. ford. Luther: *Formula missae...* In *Studienausgabe...* 3. köt. (16. jz.), 674: *Possent vero ista cantica sic per Episcopum ordinari, ut vel simul post latinus cantiones, vel per vices dierum, nunc latine, nunc vernacula cantarentur, donec tota Missa vernacula fieret.*

46 Csepregi Z. ford. In *LVM* 7. köt. (4. jz.), 373. 698. sz.

47 Lásd Jz 5., Hafenscher Károly ford. Luther: *Formula missae...* In *Studienausgabe...* 3. köt. (16. jz.), 677.

vagy félreérthetősége miatt veszélyt jelent az adott tételt használóra. Ugyanakkor türelemre is int, hiszen a megszokásokon változtatni nem egyszerű és nagyon időigényes. Ami nem üdvösség kérdése, azt ne hamarkodjuk el, szánjunk időt és energiát az átalakításra.

Az irat folyamatosan – szinte refrénszerűen – mutatja meg azokat a pontokat, amelyeknél a liturgusnak vagy a gyülekezetnek szabad mozgástere van, s biztat is, hogy éljenek ezzel a szabadsággal. Egy túlszabályozott egyházi környezetben ez hatalmas újdonság és lehetőség volt.

Többször használja Luther ezt a formulát: „ahogy a lelkésznek tetszik”. „Szekvenciákat, illetve prózákat nem akarunk engedélyezni, hacsak nem tetszik ez a lelkésznek...”⁴⁸

A *Formula missae* végén – ilyen fontos ez Luther számára – még egyszer visszatér a szabadság kérdésére: „előzetesen már elmondtuk, hogy ezekben a dolgokban a szabadságnak kell uralkodnia, és nem szabad törvényekkel és előírásokkal foglyul ejteni a keresztények lelkiismeretét. Ezért nem ír elő az Írás semmit ezekben a dolgokban, hanem hagyja, hogy a Lélek szabadsága működjék annak meggyőződése szerint, mindig a hely, a kor és a személy igényeinek megfelelően.”⁴⁹

Jellemző mondat rejtőzik a szövegben az énekekkel kapcsolatban: „Ha két versszaknál hosszabbak, akkor otthon énekelheti őket, aki akarja. A templomban nem akarjuk unalommal megfojtani a hívők lelkét.”⁵⁰

Amikor Luther arról ír, hogy mit kell tudni arról, hogyan járuljon a nép az áldozáshoz, akkor is megmutatkozik az a figyelmesség, amely Isten népére figyel: „[...] a nép kedvéért lett leginkább szereve és neveztetik ezzel a névvel az Úr szent vacsorája. Minden papi szolgálat az Isten népéért van.”⁵¹ Ezután részletesen leírja a nép nélküli ceremóniák visszásságát.

Mindezek fölött azonban Luther féltő szeretete húzódik meg ebben a tisztázó és előremutató iratban. Félti a szolgálattelvőket, félti a gyülekezetet, és félti az egész egyházat. Ez nem egy általános féltés, hanem életbe vágóan fontos kérdés: az üdvösség kérdése. Nehogy olyan elméletet (teológiát) és olyan gyakorlatot alakítson ki az egyház egésze és egy-egy közösség, ami veszélyezteti az üdvösséget, és ezzel éppen az ellenkezőjét szolgálja, mint amire a mise, az istentisztelet lényege szerint való. Luther féltő szeretete azért konkrét és céltudatos, mert tisztában van vele, hogy a keresztény istentisztelet a kegyelem áradásának a helye. Ahol pedig az egész nem a kegyelemre, hanem az ember lehetetlen (és ezért fölösleges)

Óv attól, hogy tudatlanul helytelen mondatokat mondjunk, és az istentisztelet lényegével ellenkező mozdulatokat tegyünk.

Luther féltő szeretete húzódik meg ebben a tisztázó és előremutató iratban.

48 Hafenscher Károly ford. Magyar cím... (5. jz.), <2011>

49 Lásd jz.5. folytatólagosan

50 Uo.

51 Uo

vállalkozására épül, hogy tudniillik saját erőből, egyéni teljesítménnyel és érdemmel érje el az üdvösséget, ott már az ördög munkálkodik, aki az üdvösséget akarja elvenni az embertől és Isten népétől. Még akkor is, ha a jótevő, vallásos és kegyes köntösében érkezik is.

A Formula missae hatása

A *Formula missae* hatással volt Kaspar Kantz Wormsban bevezetett német nyelvű miserendjére.⁵² 1524-ben Sraßburgban is megjelenik a *Formula missae* hatására készült német nyelvű mise Theobald Schwarz munkája nyomán.⁵³ Ugyanebből az évből ismerünk három evangélikus miserendet Nürnberg városából.⁵⁴ Thomas Müntzer is kísérletezett német misével, amit azután 1524-ben jelentetett meg.⁵⁵ Ezek mind a *Deutsche Messe* megjelenése előtt láttak napvilágot, és háttérükben a *Formula missae* gondolkodásmódja és teológiája húzódik meg.

A konkrét istentiszteleti rendekben, de azokon kívül is, a *Formula missae* jelentős hatásáról beszélhetünk. Ugyanakkor az irány is egyértelmű: hogyan lehetne minél erősebben megjeleníteni az anyanyelvi gyakorlatot. Valójában a kettő egymás mellett fut:⁵⁶ a latin mise reformált, az áldozati kultusztól és az érdemszerző jellegtől megtisztított formája az, amely – evangéliumi módon – megtanítja, hogyan tanítsuk és gyakoroljuk helyesen a keresztény istentiszteletet, ugyanakkor közeledik Isten népének mindenkit belefoglaló, a nézőtéri kívülről szemlélésből az eucharisziát közösen ünneplő istentisztelete felé. A *Formula missae* ebben az esetben a tanító jelleget képviseli, a nyomában kialakuló anyanyelvi kísérletek pedig a pasztorációs jelleget. Természetesen a tiszta lutheri elgondolást az anyanyelvi kísérletek nem mindig követik, de az irány már a reformáció egyértelmű biblikus és krisztocentrikus iránya.

A konkrét istentiszteleti rendekben, de azokon kívül is, a *Formula missae* jelentős hatásáról beszélhetünk.

Karl-Heinrich Bieritz hívja fel a figyelmet arra, hogy a kései utódok véletlenül sem értelmezhetik úgy a két lutheri istentisztelet-modellt, hogy az egyik a tanultak, az értelmiségiek, a nemzetközi akadémikus közeg, a másik pedig a nép, az egyszerű emberek számára készült.

Mindkettő a reformátor tudatos, sőt egymásra épülő munkája. Mindkettőnek megvan a maga sajátos szerepe az egyháztisztítás és -megújítás folyamatában. Mindkettő koncepciója és elemei is lehetnek a mindenkori evangélikus istentisztelet iránymutatói és építőkövei.

52 *Form und Ordnung der Evangelischen deutschen Messen / wie sie zu Worms gehalten wirt.*

53 *Teütsche Meß vnd Tauff wie sye yetzung zu Straßburg gehalten werden.*

54 1) *Messe der Pröpste von St. Sebald und St. Lorenz vom 5. Juni 1524.* 2.) *Deutsche Messe des Nürnberger Augustinenspriors Wolfgang Volprecht.* 3) Andreas Döber munkája, aki a Neues Spital betegetei számára állította össze a mise rendjét. Ez rokon mind Kantz, mind pedig a nürnbergi prépost miséjével.

55 *Deutsch Euangelisch Messze.*

56 Vö. Bieritz, *Liturgik...* (6. jz.), 462.

Direkt és indirekt hatások a mai magyar evangélikus istentiszteleti gyakorlatban

Mindenekelőtt azt kell megszívlelnie a mai olvasónak – különösen is az evangélikus lelkészi szolgálatban állóknak –, hogy lényegi szövegtartalma és mondanivalója mellett a liturgia tanítói és pásztori karaktert is hordoz. Luther nem egyszerűen egy íróasztalnál írt istentiszteleti rendet tett közzé, melyet hivatalos tanítóként kötelezőnek szánt, hanem az embereket a liturgia titkára, mondanivalójának mélységére, a félreértések és a torzulások veszélyeire, a helyes lényeg megragadására, a tiszta tanítás megszívlelésére és a jézusi imádság liturgikus megvalósítására tanította. A liturgia egyszerre tanít, nevel, s mindkettő által formál, vezet az Istennel való alkalmankénti és végleges találkozásra.

A *Formula missae* hatása a magyar evangélikus liturgia utóbbi évszázadának történetében is fontos szerepet játszik. Itt most nincs lehetőség arra, hogy kitérjünk a reformáció utáni évszázadok magyar liturgiariomlására, ez külön kutatás tárgya lehetne. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy az ellenreformáció hatására és a református befolyás miatt feledésbe merült az eredeti lutheránus liturgikus gondolkodás. A XX. század eleji identitáskeresés idején és az újreformátori mozgalmak nyomán tették fel eleink a kérdést: visszanyerhető-e a reformátori örökség, a lutheri istentisztelet és az azzal járó evangélikus identitás? A Stráner Vilmos, Jánossy Lajos, Budaker Oszkár, Raffay Sándor fémjeltezten egy-egy lépést látunk ebbe az irányba.

Egyikük sem a megtalált végállomást jelezte, hanem az irányt, és mindnyájan igent mondtak a visszakapható lutheri istentiszteletre.

A következő lépést az új istentiszteleti rend létrehozására összehívott bizottság tette meg az 50–60-as évek fordulóján. Deklaráltan egy következő lépésről tanúskodtak, s nem a folyamat befejezéséről. A szerkesztőbizottság elnöki tisztét betöltő Pröhle Károly nevével fémjelzett 1963-as *Agendában*⁵⁷ konkrét előrevívő döntéseket látunk. Jóllehet a Pröhle-agenda mintája és gondolkodásmódja a porosz ágendák tradíciójára megy vissza, mégis számos elem visszajön a *Formula missae*-ből és a *Deutsche Messéből*. Ilyen a misekánon *Epiklesise* (az úrvacsora központi szertartásának Szentlélekért könyörgő imádsága), majd az ehhez kötött Miatyánk, melynek elmondása közvetlen folytatódik a szerzési igékkel. Igen ám, de ezek nem igeként kerülnek meghirdetésre, hanem imádságként hangzanak el: „Hallgasd meg imádságunkat a mi Urunk, Jézus Krisztusért, aki azon az éjszakán...”. Pröhle tehát a hagyományos nyugati liturgia tradícióját veszi alapul a *Formula missae*-t követve, vagyis az első lutheri istentiszteleti rendet, míg a 2007-es *Evangélikus istentisztelet. Liturgikus könyv* a már kiforrott, a *Formula missae* és a *Deutsche Messe* minden megtisztított és megújított lényegét egységessé tevő nürnbergi istentisztelettipust követve a szerzési

A liturgia egyszerre tanít, nevel, s mindkettő által formál, vezet az Istennel való alkalmankénti és végleges találkozásra.

57 Pröhle Károly (szerk.): *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára*. Budapest, 1996, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya.

igéket – Luther alapvető szándékát komolyan vége – igeként hirdeti meg. Mivel a nürnbergi rend már együtt látja Luther istentiszteleti reformtörekvéseit és használja az első tapasztalatait is, ennek a típusnak a követése felel meg talán legjobban az evangélikus lelkiségnek.

Ha a *Formula missae* felépítését és tételeinek sorrendjét nézzük, látjuk, hogy Luther redukálta a tételek számát.⁵⁸ A prefáció rövidített formáját megtaláljuk Luthernél, az epiklézis azonban elmarad. Luther számára egyik sem jelentett kivetnivalót, mégis lemondott róluk a félreérthetőség miatt. Nem akarta ugyanis, hogy valami áthallás legyen az áldozati kultuszt megjelenítő átváltoztatásra. Amikor a magyar evangélikus liturgia, érezve több évszázados veszteségét és újra keresve a saját útját, újra próbált rátalálni a használható lutheri örökségre, akkor nemcsak az örökség anyagát kellett visszaemlennie, hanem tapintatosan, a gyülekezetpedagógia finom eszközeivel kellett rávezetnie az egyház népét arra, hogy milyen kincsről van szó. Meg kellett mutatni – s ez a folyamat még ma is tart –: mi mit is jelent ebben a lehetőségben. Ugyanakkor vigyázni kellett arra, hogy véletlenül se legyenek félreértések, vagy a megújítás előtti misegyakorlatból való zavaró áthallások.

A perikópák témájában is sok az áthallás és a következtetés, ha a mai magyar evangélikus olvasó végigtanulmányozza a *Formula missae* szövegét. Luther élesen bírálja azokat, akik úgy állították össze a perikóparendet, hogy az nem Krisztust prédikálja, és nem a hit lényegéről tanúskodik. A Pröhle-agenda 1963-as perikóparendjét némi kiegészítéssel, de lényegében érintetlenül hagyta a *Liturgikus könyv* 2007-es első kiadása. Ugyanakkor az igehirdetők közössége ma egyre inkább érzi, hogy a jelenleg használatos perikóparendet érdemes lenne felülvizsgálni. Ha erre a Magyarországi Evangélikus Egyháznak lesz kapacitása, akkor a revíziónál fontos lenne a *Formula missae*-ben Luther által megfogalmazott szempontot a végsőkéig érvényesíteni.

A XX. század elején elindult liturgikus reform 1936-ban (Raffay-agenda) 1963-ban és 1986-ban (Pröhle-agenda) és 2007-ben (*Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv*) együtt értelmezhető és értelmezendő folyamaton ment végig. Fontos állomások vezettek idáig, de a teendő még sok – nem csak azért, mert a liturgia az élő egyház élő gyakorlata, hanem azért, mert az ősi, kétezer éves keresztény tradíció, az ötszáz éves lutheri örökség és a jelen kor lutheránus gondolkodásmódban és stílusban megélt valósága egyszerre kell, hogy megjelenjen egyházzunk istentisztelet-gyakorlatában. A komplex istentisztelet-teológiai megközelítés, amiben mai teológusgenerációink felnövekvőben van, talán segíthet abban, hogy ne csak az egyes elemek vizsgálatával, megkedvelésével és elfogadásával, hanem a folyamatos teológiai reflexióval érezze meg egy új lelkészgeneráció a lutheri istentisztelet-teológia lényegét. Ehhez azonban még egy komoly adóssága van a magyarországi evangélikusságnak: az az alapmű, amely páratlan a teológiatörténetben és a liturgikairadalomban, Vajta Vilmos Luther istentisztelet-teológiáját bemutató munkája,⁵⁹ amely meg kellene, hogy jelenjen magyarul. Ez az a munka, amelyre mind

58 Vö. Meyer-Blanck, *Gottesdienstlehre...* (9. jz.), 155.

59 Vajta, Vilmos: *Die Theologie des Gottesdienstes bei Luther*. Stockholm, 1952, Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.

a mai napig minden jelentős liturgiatudományi mű hivatkozik, amikor Luther istentisztelet-reformjára, annak teológiai alapjaira tér ki. A már hetvenéves adósságot belátható időn belül törleszteni kell. Nem a szerző felé való adósság ez csupán, hanem az identitását igazán megtalálni akaró egyház és istentisztelete felé való tartozás is egyben.

Kemény szavak?

Érdemes néhány gondolat erejéig megállni Luther vehemens megfogalmazásai és kemény, sommás ítéletei mellett. Ezek valóban egy harcok kor megfogalmazásai és egy másik vitakultúra megnyilvánulásai voltak. Mindig izgalmas kérdés az igazság megfogalmazása, a bibliai igazságok kimondásának hangvétele. Akármilyen mozgásteret ad az egyéni indulatoknak, nem lehet bántó és szeretetlen. A kereszténység történetéből bőven látunk példát és ellenpéldát erre.

Luther indulatos ember volt, s ha az evangélium igazságáról volt szó, különösen is keményre tudott válni beszédében és magatartásában. Akár a pápaságról, akár a világi vezetésről, akár a hit tudományában és gyakorlatában ellenfeleiről vagy ellenfeleivel beszélt, kemény kifejezéseket használt. A mai olvasónak meg kell tanulnia azt, hogy mi az, ami indulatból, mi az, ami egyházféltesből adódott. A reformáció korának harcok gyakorlata, a korabeli hangvételnek a mai stílustól való eltérése nem téveszthet meg minket, és nem terelheti el figyelmünket a lényegről, a hittartalomról. Nem szeretnénk, ha mind a katolikus, mind az evangélikus egyházban megváltozott kontextusban XVI. századi módon gondolkodnánk. Trident és a II. vatikáni zsinat után a római egyház is másként fogalmaz, s a *semper reformanda* elvet gyakran elfelejtő protestantizmusnak is más teológiai bázison és gyökeresen más gyakorlati kontextuson keresztül kell véleményt alkotnia. A teológiai *terminus technicusok* is megváltoztak. Az egykori megfogalmazások – a teológiai viták élet nem elvéve – ma másként hangoznának. Így amikor a mise teológiájáról és gyakorlatáról folytatunk párbeszédet, meg kell találnunk a megfelelő kifejezéseket, a kritika segítő hangnemét ahhoz, hogy előre tudjunk lépni.⁶⁰ A Lutheránus Világszövetség és a Vatikán között zajló,⁶¹ évtize-

A reformáció korának harcok gyakorlata, a korabeli hangvételnek a mai stílustól való eltérése nem téveszthet meg minket, és nem terelheti el figyelmünket a lényegről

60 2012-ben komoly feszültséget okozott a magyar ökumenében az, hogy a Magyarországi Református Egyház Zsinata a *Heidelbergi Káté* új fordításának elfogadásakor – püspöki döntés nyomán – ragaszkodott a mise kárhozatos bálványimádásként való aposztrofálásához úgy, hogy nem egészítette ki lábjegyzetben a megfelelő, az ökumenikus közeledést segítő magyarázattal. A *Heidelbergi Káté* 80. cikkének zárómondata így hangzik: „A mise így alapját tekintve megtagadja Jézus Krisztus egyseri áldozatát és szenvedését és ezért kárhozatos bálványimádás.” <https://regi.reformatus.hu/mutat/6216/> (letöltve: 2023. június 10.).

61 A Vatikán és a Lutheránus Világszövetség közötti dialógusban külön dokumentum született ezen a címen: *Das Herrenmahl. Gemeinsame römisch-katholische/evangelisch-lutherische Kommission. Das*

deken át tartó dialógus után, a Magyarországon megrendezett Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust és a Magyarországi Evangélikus Egyházban megtartott *Úrvacsora éve* projektet követően mindent meg kell tenni azért, hogy az *intercommunio* reménységét és annak teológiai kérdéseit zavaró tényezőket elhárítsunk.

Záró gondolat

Luther így fejezi be a *Formula missae*-t: „Ennyit írhatok neked, legjobb Nicolaus, arról, hogy a mi wittenbergi egyházunkban részben hogyan vezettük már be a rítusokat és szertartásokat, és ha Krisztus is így akarja – rövidesen be is fogjuk fejezni.”⁶² Majd így folytatja: „Diesem Vorbild mögt ihr, wnn es dir und anderen gefällt, folgen.”⁶³ (Követhetitek ezt a példát, ha tetszik neked és másoknak is.)

Fél évezred eltelt. Ötszáz éve látott napvilágot Luther latin nyelvű miséje, a *Formula missae*. Érdemes Nemcsak megismerni érdemes ennek anyagát, de követhetjük ezt a példát ennyi év után is! Nem a betűjét, hanem a lelkületét. A Lelkét – amely Krisztusra mutat, Krisztust jeleníti meg, Krisztust engedi szóhoz jutni! *Solus Christus!*

Függelék

Luther istentisztelettel kapcsolatos főbb iratai

- *Formula Missae et Communionis pro Ecclesia Vuittembergensi* 1523. WA 12. Bd. 205–220
- *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts* 1526. WA 19. Bd. 72–113.
- *Von Ordnung Gottesdiensts in der Gemeinde* 1523. WA 12. Bd. 35–37.
- *Vom Missbrauch der Messe* 1521. WA 8. Bd. 482–563
- *A Formula missae... a Luther válogatott művei* 3. kötetében jelenik meg magyarul.⁶⁴

Herrenmahl. Paderborn – Frankfurt a. M., 1978, Verlag Bonifacius-Druckerei – Lembeck. Vö. Reuss András – Görföl Tibor: *Úton az egység felé. A római katolikus – evangélikus párbeszéd dokumentumai 1972–2013*. Budapest, 2021, Luther Kiadó – Vigília Kiadó.

62 Lásd: Jz 5. folytatólagosan

63 Hafenscher Károly ford. Luther: *Formula missae...* In *Studienausgabe...* 3. köt. (16. jz.), 679.

64 Csepregi, Zoltán: Die neu begonnene ungarische Lutherausgabe. In *Lutherische Kirche in der Welt. Jahrbuch des Martin-Luther-Bundes*, 2013, 228. <http://real.mtak.hu/5813/1/Csepregi-Lutherausgabe.pdf> (letöltve: 2023. június 10. letöltés)

Egyházi szolgálatban állóknak és érdeklődőknek

**Joób Olivér: Közösség. Írások, előadások, énekkordítások.
Budapest, 2022, Ordass Lajos Alapítvány, 291 o.**

„Többségükben különböző helyeken, más-más alkalomból, eltérő témákról s különböző időben írt dolgozatok és elhangzott előadások gyűjteménye a jelen kötet. Mondanivalóját a szerző huszonnégy fejezetre osztva mutatja be. Az írások végén jelzi, mikor, hol s milyen alkalomból születtek, hangzottak el az írásai, előadásai, és egyesek hol jelentek meg” – írja a könyv elején ajánló sorokban Kiss Jenő *professor emeritus* (7). Valóban szűknek bizonyul jelen könyvajánló terjedelmi kerete, hogy egy ilyen sokrétű írásgyűjtemény teológiai, egyházi, közéleti és irodalmi választékának „svédasztalát” részletesen bemutassa. Néhány fő sarokpontot viszont szemügyre vehetünk.

Joób Olivér a teológiai témájú (például *Közösségben egymással, Lélek és egyház, Szentek közössége a gyülekezetben* című) és etikai jellegű, tartalmú írásait (például *Hűség a párkapcsolatban, Az árral szemben*) egyaránt a keresztyén közösség (*koinónia* és *communio*) nézőpontjából szemlélve fogalmazza meg. A Krisztusban megismert Istennel való közösség és a Krisztus által egymással való közösség, az egyház a természetes közege gondolatainak, melyeket „[e]gyházi szolgálatban állóknak és érdeklődőknek” vetett papírra.

A szerző írásai természetesen nem légtérben születtek, hanem koruk társadalmi kontextusában, és ennek teológiai reflexiói is felsejlenek. Az 1971-ben az egyik egyházmegyei lelkési munkaközösség számára központilag kijelölt témát (*Keresztyén reménység és az embertelen társadalmi struktúrák megváltoztatása*) feldolgozó írását is érdemes a kor ismeretének szűrőjén keresztül olvasni. A kötelezően előírt és szigorúan elvárt diakóniai teológia akár észrevétlenül is formálhatta az akkor aktív szolgálatot végző lelkészek megnyilatkozásait. Számunkra, mai olvasók számára ezért is tanulságos ez az írás.

A főként teológiai jellegű írásokban okulására szolgálhat az olvasónak a napjainkban is oly gyakran látható, néha talán a kellenél szélesebb amplitúdójú „szlalomozás”. A lutheri evangélikus teológiai gondolkodás mellett a helvét teológia irányába mutat néhány gondolat. Az ezt látó és értő olvasót ez is edzheti a megkülönböztetés művészetében való jártasságban.

A teológiai jellegű írások mellett nagyon értékes ismeretanyagot olvashatunk a finn–magyar egyházi kapcsolatok kialakulásáról és elmélyüléséről. Korunk aktuális egyházi történéseivel kapcsolatban pedig a szerző a Magyarországi Evangélikus Egyház 2009-ben megfogalmazott stratégiai tervzetével kapcsolatban tesz néhány nagyon elgondolkodtató megjegyzést. Annak szemléltetésére, hogy mennyire a lényegre koncentráló, építő kritika hangja szólal meg írásában, álljon itt egy idézet: „A kérdésfeltevés, hogy milyenek szeretnénk látni egyházunkat, interjúalanyok esetében jogos; egy megújulási stratégiában viszont az egyház Krisztusban meghatározott voltából és működéséből kell kiindulni. Az említett jellemvonások és működési módok csak az egyház rendeltetésének felelhetnek meg. És akkor ez már nem »kívánsághangverseny«. Hogy egy egyház mikor milyen jellegűvé válik, azt az adott situáció és küldetésének komolyan vétele határozza meg.” (155)

A könyv végén két irodalmi írást találunk. Az egyik az éppen 200 éve született Petőfi Sándor Ostffy-asszonyfán eltöltött időszakáról szól, a másik pedig értő elemzéssel tárja fel Dsida Jenő költészetében a magány motívumát, amely alaphangként végigvonul a költő életművén.

Aki elfogadja Joób Olivér meghívását az általa elkészített lelki-szellemi „svédasztalhoz”, biztosan talál magának építő, gyarapító olvasnivalót.

”

Luther másik fontos felismerése az volt, hogy meglátta a Biblia emberi oldalát és benne a kincset, Krisztust. Látta, hogy a Bibliát emberek írták, és nem minden szava egyformán Isten üzenete. Nem esett abba a rajongásba, amely az élő pápa helyére a „papiros pápát” helyezi. Luther egyszerű, igénytelen példának nevezi a Szentírást, amelyben viszont benne van a nagy kincs, Krisztus. Luther számára a Biblia közepe Krisztus, ő a mérték, a támpont, a kezdet és a cél. A bibliai tudományban Luthernél modernebb magyarázási elvet ma sem mondhatunk: „Minden bibliai könyv értékelésének az az igazi próbaköve, hogy Krisztust hirdeti-e vagy nem. Mert az egész írás Krisztusra mutat, és Pál sem akar tudni másról, mint Krisztusról. Ami nem tanítja Krisztust, az nem apostoli, még ha Péter vagy Pál hirdeti is. Viszont ami Krisztust prédikálja, az apostoli, még ha Júdás, Hannás, Pilátus vagy Heródes prédikálná is.”

(Joób Olivér: Közösség. 48. oldal)

Nyilatkozat¹

Tisztelt Olvasók!

A közelmúltban több kritika is érte lapunkat, illetve az abban megjelent írások némelyikét, hogy azok politikai véleményeknek adtak teret.

Sajnáljuk, hogy a megjelenteket többen így értelmezték. A lap tartalmáért a szerkesztőség felel, úgy véljük, hogy politikai állásfoglalás nem állt szándékukban.

Szomorúan látjuk, hogy az egyházunkban kitapintható nézetkülönbségek sok esetben kívülről, a politikai küzdőtérrel importálódnak közénk. Ez közöttünk, Krisztus nyájának tagjai között nem engedhető meg.

Bírjuk a szerkesztőség ígéretét, hogy a továbbiakban fokozottan törekedni fognak arra, hogy félre nem érthető és félre nem magyarázható terminológiával, óvatosabban, körültekintőbben fogalmazzanak.

Az Ordass Lajos Alapítvány kuratóriuma

1 Az alábbi nyilatkozat közzétételét az Ordass Alapítvány kuratóriuma, újságunk kiadója kérte. Eleget teszünk kérésüknek.

Summary

The Good News of Pentecost is the message of our latest issue. In his sermon, **Gyula Menyes** proclaims that the Holy Spirit creates faith in Christ's redemption and resurrection. He proclaims that the Holy Spirit works through the Word of God, and that we need him not only on the feast of Pentecost, but every day. That is why we say again and again: Come, Lord God of the Holy Spirit!

The writings in our *Studies* column are based on two Lutheran works written in 1523, to commemorate the 500th anniversary and to reflect on what they have to say for our present and for our theological thinking. **András Reuss** reflects on Luther's paper *On Secular Supremacy ...* and **Károly Hafenscher** reflects on the *Formula missae*, the Latin order of the Mass. Their thought provoking writings will enrich every reader.

After these studies, we publish a book review by **László Kovács**, in which he recommends **Oliver Joób's** book titled *Community* to all those in church ministry and those interested.

Finally, today's issue concludes with a statement from the *Board of Trustees* of the **Ordass Foundation**, the publisher of our periodical.

We hope to give our readers many valuable moments while reading the writings.

Zusammenfassung

Die Frohe Botschaft von Pfingsten ist die Botschaft unserer neuesten Ausgabe. In seiner *Predigt* verkündet **Gyula Menyes**, dass der Heilige Geist den Glauben an die Erlösung und Auferstehung Christi schafft. Er verkündet, dass der Heilige Geist durch das Wort Gottes wirkt, und dass wir ihn nicht nur am Pfingstfest, sondern jeden Tag brauchen. Deshalb sagen wir immer wieder: Veni, creator Spiritus! Komm, Heiliger Geist, Herr Gott!

Unsere Studien stützen sich auf zwei lutherische Werke, die 1523 geschrieben wurden, um den 500. Jahrestag auf würdevolle Weise zu begehen und darüber nachzudenken, was sie für unsere Gegenwart und unsere theologische Reflexion zu sagen haben. **András Reuss** reflektiert Luthers Werk "*Über die weltliche Obrigkeit*" und **Károly Hafenscher** die "*Formula missae*", d.h. Luther's lateinische Messordnung (Ordinarium). Ihre reichhaltigen Schriften werden jeden Leser bereichern.

Im Anschluss an die Studien veröffentlichen wir eine *Buchbesprechung* von **László Kovács**, in der er das von *Olivér Joób* verfasste Werk "*Gemeinschaft*" allen kirchlich Tätigen und Interessenten empfiehlt.

Den Abschluss der heutigen Ausgabe bildet eine *Stellungnahme* des **Kuratoriums der Ordass-Stiftung**, des Herausgebers unserer Zeitung.

Wir hoffen, unseren Leserinnen und Lesern mit unserer Zeitschrift viele wertvolle Momente der Lektüre zu schenken.

E számunk szerzői

Dr. Hafenscher Károly gyakorlati teológia
professzora – Budapest, Révfülöp

Menyes Gyula lelkész – Homokbödöge

Dr. Reuss András professzor emeritus –
Budapest

Kovács László lelkész – Baja

Szeretettel ajánljuk Olvasóink figyelmébe alábbi kiadványainkat:

Ordass L.:	Nem tudok imádkozni	700,-
Ordass L.:	Akikkel az Úton találkoztam	500,-
Ordass L.:	Gondolatok a Filemon levél olvasása közben	100,-
Ordass L.:	Útravaló	2500,-
Ordass L.:	A keresztfa tövében (új kiadás)	1100,-
Ordass L.:	Naplóm	4900,-
Giertz Bo-Ordass:	Hítből élünk	600,-
Terray L.:	Nem tehetett mást (Ordass püspök életútja - új kiadás)	1100,-
Scholz L.:	Tisztítsd meg szívedet!	250,-
Scholz L.:	Két sugárzó igazgyöngy (írásmagyarázat)	300,-
Scholz L.:	Elveszett és megtaláltatott (a tékozló fiúról)	150,-
Sólyom J.:	Hiszem-tudom (bevezetés az egyház tanításába)	400,-
Boleratzky L.:	Aki mindvégig állhatatos maradt	600,-
Virág J.:	Dr. Luther Márton önmagáról (6. kiadás)	1400,-
Luther M.:	14 vigasztaló kép	250,-
Botta I.:	Dévai Mátyás, a magyar Luther	200,-
Jung E.:	Hogyan vezessem a vasárnapi iskolát	450,-
Maróthy J.:	Szegények szíve (novellák)	700,-
Rözse I.:	A halál árnyékának völgyében	500,-
Boleratzky L.:	Evangélikus egyházjog (I-II. kötet)	1700,-
Kaj Munk:	Három dráma	600,-
Böröcz S.:	Kiáltás a mélyből (egy lelkész élete a Gulágon)	1400,-
Ittés J.:	Az evangélium hullámhosszán (meditációk)	500,-
Kapi B.:	Isten hárfása (Gerhardt Pál életregénye)	1400,-
Gémes István:	Fellebbentett fátyol (igehirdetések)	1250,-
Gémes István:	... „saját kezemmel írom: Pál”	1400,-
Joób Olivér:	Ünnep – hetven áhítat egy évre	1400,-
Joób Olivér:	Válasz	1600,-
Joób Olivér:	Élőszó. Hol és hogyan prédikáltam?	3000,-
Joób Olivér:	Közösség. Írások, előadások, énekefordítások	3000,-
Hallgrímur Pétursson:	Passió-énekek	1900,-
Főnyad Pál István (szerk.):	Elég néked az én kegyelmem, Főnyad (Fuchs) Pál élete és munkássága	2000,-

A **keresztyén igazság** egy szám ára 880 Ft, az éves előfizetés 3500 Ft, külföldre 7000 Ft.

Folyóiratunk megrendelhető: Ordass Lajos Alapítvány, 1171 Budapest, Lenkeház u. 7.

Bankszámlaszám: 10700732-49912407-51100005

Alapítványunk kiadványait megvásárolhatja vagy postai szállítással megrendelheti a Huszár Gál könyvesboltban (1054 Budapest, Deák tér 4.). Telefon: 20 314 2632 (egyházi flottás), honlap: huszargal.hu

Tartalmi összesítő

Pünkösd örömhíre szólal meg legújabb számunk *igehirdetésében*. **Menyes Gyula** prédikációjában hirdeti, hogy a Szentlélek teremti meg a Krisztus megváltásában és feltámadásában való hitet. Hirdeti, hogy a Szentlélek Isten igéjén keresztül munkálkodik, s nem csak pünkösd ünnepén, hanem minden napon szükségünk van rá. Ezért mondjuk mindig újra: Jövel, Szentlélek Úristen!

Tanulmányaink két 1523-ban íródott lutheri mű alapján születtek, emlékezve ezzel az 500 éves jubileumra, valamint átgondolva mondanivalójukat jelenünk és teológiai gondolkodásunk számára. **Reuss András** *Luthernek A világi felsőségről ...* írott munkáját gondolja át, **Hafenscher Károly** pedig a *Formula missae*-t, azaz a latin nyelvű miserendet. Tartalmas írásaik minden Olvasó számára gazdagodást rejtenek.

A tanulmányok után **Kovács László** *könyvismertetését* közöljük, melyben *Joób Olivér Közösség* című művét ajánlja minden egyházi szolgálatban állónak és érdeklődőnek.

Végül mai számunk egy *nyilatkozattal* zárul, melyet újságunk kiadója, az **Ordass Alapítvány Kuratóriuma** tár a nyilvánosság elé.

Reméljük, hogy Olvasóinknak sok értékes percet okozunk az olvasás során újságunk írásaival.